

Halifenin Yokluğunda Hilafet Tartışmaları: 150'lik Rıza Tevfik'in Amman'dan Londra'ya Gönderdiği Bir Mektup Üzerine*

Gültekin YILDIZ

Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

19. yüzyılda Avrupalı büyük devletlerin kıta dışına taşan siyasî ve iktisadî hâkimiyet kurma çabaları, Asya ve Afrika'daki muhtelif Müslüman toplulukların kolonileşmesiyle neticelenmişti. Yüzyılın son çeyreğinde siyasî müstakilliğini koruyan az sayıdaki İslam devletinin en büyüğü Osmanlı Devleti idi. Bilhassa Sultan II. Abdülhamid devrinde Osmanlı sultanının müstemleke vaziyetine düşmüş muhtelif İslam toplulukları nezdinde İslam halifesi olarak itibarı arttı. Bundan endişeye kapılan İngiliz metropol ve koloni idarecileri, Osmanlı hilafetin meşruluğunu tartışmaya açacak yayınlara başladılar. Öte yandan, Osmanlı siyasetinin meşrutiyet ve anayasa taraftarı muhalif yerli aktörleri de, bir iç politika enstrümanı olarak da kullanılan hilafetin nüfuz ve itibarını sınırlama planları geliştirmekteydiler. Ancak, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında iktidara gelip otoriter

* Rıza Tevfik'in bu mühim mektubunu evrak-ı metrûkesi içinde bulup bana bir kopyasını veren ve tarafımdan yapılmış Türkçe çevirisini okuyarak yayın sürecinde tavsiyelerde bulunan değerli büyüğüm Prof. Dr. Abdullah Uçman'a müteşekkirim.

bir idare kuran İttihad ve Terakki Cemiyeti hükümetleri, II. Abdülhamid'in İslam Hilafeti eksenli nüfuz politikasını ülke içi ve dışında sürdürmeyi tercih etti. İTC ile yollarını ayıran liberal ve seküler eğilimli Batıcı fikir ve siyaset adamları ise hilafet müessesine yönelik şüphe ve tereddütlerini artarak dile getirir hale geldi. Bunlardan biri olan Rıza Tevfik, gerek Meşrutiyet devrinde gerekse Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldığı 1922 sonrasında, Osmanlı Hilafeti hakkındaki tenkitlerini en keskin dile getirenlerdendir. Sevres Antlaşması'na imza koyduğu gerekçesiyle Cumhuriyet idaresince 150'likler arasına alınarak vatandaşlıktan da çıkarılan Rıza Tevfik, sürgündeki ilk on yılında, İngiliz himayesinde ve Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah'ın idaresinde kurulan Şarkü'l-Ürdün Emirliği'nde görev yapmıştır. Bu makalede, Rıza Tevfik'in 1926 yılında Amman'dan o esnada Londra'da bulunan İngiltere'nin Ürdün maslahatgüzarı Albay Henry Cox'a gönderdiği ve bugüne kadar yayınlanmamış hususî mektubu çerçevesinde, geç Osmanlı ve Osmanlı sonrası hilafet tartışmaları değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hilafet Tartışmaları, Osmanlı Hilafeti, Rıza Tevfik, İngiliz Kolonyalizmi, Ürdün, Emir Abdullah, Filipin Müslümanları (Morolar).

OSMANLI SALTANATI'NIN YERİNİ Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmasının ardından 3 Mart 1924'te hilafetin de TBMM tarafından ilga edilmesi, Osmanlı/Türkiye siyaseti kadar Osmanlı dışı İslam dünyası ve Batı merkezli dünya siyaseti açısından da bir devrin bitişi manasına gelmekteydi. Konuyla ilgili tarih literatüründe umumiyetle kabul olunduğu üzere XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yeni bir mana ve muhteva kazanan hilafet makamının istikbali, 1924'ten yarım asır öncesinde İstanbul'da olduğu kadar Londra-Kalküta ekseninde de tartışılmaya çoktan başlamıştı. Hilafeti tabiri caizse bir "safları sıklaştırma", bir sosyo-politik entegrasyon zemini olarak yeniden tarif etmeye çalışan son devir Osmanlı sultanları, devlet ricali ve ulemasına karşılık, Osmanlı ve Osmanlı dışı İslam coğrafyası üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan İngiltere'nin başını çektiği emperyal güçlerin kimi temsilcileri Osmanlı hilafetinin gayrimeşruluğunu ispat için bir propaganda

savaşı başlatmışlardı.¹ Önce 1876'da Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Kanun-ı Esasî'nin ilanı, daha sonra da 1908'de Meşrutiyet'in yeniden tesisi ve II. Abdülhamid'in hal'iyle boy gösteren muhalif genç Osmanlı bürokratları da bu makamın "dışta" değilse de "içeri"de zayıflatılması görüşlerini dile getirdiler. Öte yandan başta Hindistan Müslümanları olmak üzere Osmanlı tebaası olan ve olmayan Müslüman topluluklar da Osmanlı hilafeti hakkındaki bu siyasî hesaplara kayıtsız kalmadılar ve gerek İngilizlere gerekse Osmanlı saltanatının iç siyasî muhaliflerine karşı hilafet müessesinin meşruluğu ve İslam âlemi için elzemliği tezini savunma yoluna gittiler.

Osmanlı hilafetine karşı İngiltere kaynaklı muhalefetin başlıca tezlerinden biri, İslam halifesinin mutlaka Kureyş kabilesine mensup olması gerektiği şeklinde tefsir edilen bir hadisti. Buna göre, Osmanlı sultanlarının İslam hilafetini temsil iddiası Kureyşli ve hatta Arap dahi olmadıkları için gayrimeşruydur. Bu yüzden de Osmanlı sultanının yerine hilafet makamına başka biri getirilmeliydi. Bu tartışmayı başlatan ve yürüten İngiliz yazarlarının akıllarına ilk gelen isim Mekke şerifi idi. İngilizler için esas olan elbette Mekke şeriflerinin Kureyş soyundan gelmesi değildi. Hicaz'ın, Britanya'nın en büyük kolonisi Hindistan'a giden yol üzerinde bulunması dolayısıyla Mekke şerifini kontrolleri altında tutmanın daha kolay olacağını düşünmekteydiler.²

Osmanlı Devleti'nin siyaseten sonunu getiren Birinci Dünya Savaşı yılları (1914-1918), hilafet makamı etrafında verilen bu siyasî mücadelenin tebellür etmesine şahit oldu. İttihad ve Terakki

1 Londra siyasî çevresi ve Hindistan'daki İngiliz koloni idaresinin Osmanlı hilafetine karşı yürüttüğü propagandayı incelemiş olan Azmi Özcan, İngiliz basınında hilafet tartışmasını başlatan kişi olarak Liberal Parti'den parlamento üyesi ve eski Bengal vali yardımcısı (1871-74) Sir George Campbell'i göstermektedir. Campbell'dan birkaç gün sonra *Times*'ta yayınladığı yazısıyla onu destekleyen diğer bir eski Hindistan bürokrati George M. Birdwood, Osmanlı hilafetinin Hindistan'daki İngiliz çıkarları açısından tehlike oluşturabileceğini belirterek tebaaları olan Müslümanlara hitaben bu iddianın gayrimeşruluğunu vurgulamaları gerektiğini açıkça ifadeden çekinmemiştir. Daha sonrasında gazete ve dergi sütunlarında devam eden tartışmalar, konuyla ilgili müstakil kitapçıkların neşriyle iyice kızışmıştır; bkz. Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları 1873-1909", *Hilafet Risaleleri* (haz. İsmail Kara) içinde, c. 1, Klasik Yayınları, İstanbul 2002, s. 68.

2 Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları 1873-1909", s. 68.

Cemiyeti'nin eline geçmiş Osmanlı hükümetinin başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri'ne karşı "İslam Halifesi" unvanıyla Sultan V. Mehmed'in ağzından İslam dünyasına "umumî cihad" davetinde bulunması, hem İngiliz hükümetinin hem de Osmanlı siyasetinde yer alan muhalif aktörlerin hilafet makamına karşı çıkışlarını keskinleştirdi. Uzun bir süredir tasavvur olarak var olduğunu yukarıda belirttiğimiz Mekke şeriflerinden birini İslam dünyasının halifesi yapmak projesi için düğmeye basıldı.³

Mekke Emiri olan amcası Avnürrefik b. Muhammed ile aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine üç oğluyla (Ali, Abdullah, Faysal) birlikte 1892 yılı başlarında İstanbul'a çağırılmış ve burada siyasetten nezaret altında tutulmak üzere Şûra-yı Devlet azalığında istihdam edilmiş olan Şerif Hüseyin Paşa,⁴ Şerif Abdülilah Paşa'nın ölümü sonrasında Meşrutiyet'in ilan edildiği sıralarda Mekke emirliğine getirilmişti.⁵ Yaklaşmakta olan Birinci Dünya Savaşı'nın kaygan

3 Hindistan'ın İngiliz Umumî Valisi Crewe 13 Nisan 1915'te şöyle yazıyordu: "(...) Onu (Mekke Şerifi Hüseyin) Türk boyunduruğundan kurtarmak için elimizden gelen her imkânı seferber edelim. Yalnız, onu halifelik makamına oturtmak istediğimiz intibahın verilmemesine azamî dikkat gösterilmelidir. Hindistan'da Pan-İslamizm, bir siyasî güç olarak, tamamiyle İstanbul'dan kaynaklanmaktadır ve onlar halifenin, padişahın elinden çıkmasını hoş karşılamayacaklardır. Fakat, Şerif Hüseyin veya herhangi bir Sünni Arap lider kendini Osmanlı hakimiyetinden koparır ve makam-ı mübarekeyi kontrolü altına alırsa, Müslüman kamuoyu bu olup bittiyi kabul edecek, Hind Müslümanları da genel çizgiye uymak zorunda kalacaklardır. (...) Fakat yine de ileride Halifelik Meselesi'nin Müslümanlar'ı böleceğini sanıyorum. Aslında buna üzülmeğe şöyle dursun, bu bölünmenin bize sayısız yararlar getireceğinden eminim", aktaran: Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 25.

4 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, 5. bsk., s. 9-11. Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah hatıralarında, babasının Hicaz'daki baskı ve şiddet siyaseti ile hacıların mallarının çeşitli hilelerle ellerinden alınmasına karşı çıktığı için bu işlerde dahil olan Mekke Emiri Avnürrefik ile ters düştüğünü iddia etmiştir (s. 11).

5 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 141; Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 9-14. Birinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde İngiltere hükümetinin desteğiyle Şarkü'l-Ürdün emirliğine getirilen Abdullah hatıralarında, İttihad ve Terakki'nin iktidar gelmesiyle birlikte Mekke Emiri Şerif Ali b. Abdullah'ı görevinden alarak yerine Şerif Abdülilah b. Muhammed'i tayin ettiğini, ancak onun da İstanbul'dan Mekke'ye varamadan yolda öldüğü bilgisini vermektedir. Abdullah'ın aktardığı kadarıyla, bunun üzerine yeni bir tayin yapmak için harekete geçmiş olan İttihad ve Terakki hükümeti Şerif Ali Haydar b. Cabir b. Abdülmüttalib'i emir ➤

zemininde Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e yaklaşan İngiliz yetkililer, daha savaş çıkmadan kendisine himaye teklif etmişlerdi. Harbin başlamasıyla beraber bu teşebbüs daha da ilerletilmiş ve Şerif Hüseyin'in İngiltere'nin himayesini kabul etmesi halinde onun bütün Arabistan yarımadasının (Filistin, Suriye ile Irak dâhil) hükümdarı olarak tanınıp tanıtılacağı vaadinde bulunulmuştu. Çok geçmeden Şerif, Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçti ve 1916'da Hicaz İsyanı patlak verdi. Dünya Savaşı'nın bittiği sene, 1918 yılında, İngilizlerle arasındaki mukavele gereği Şerif Hüseyin Hicaz Meliki ilan edildi. Ancak o bununla yetinmek istemiyor ve bütün bir Arabistan yarımadasına hâkim olmayı hedefliyordu. Fakat doğuda Vehhabîlere ait yerleri ilhaka kalkışınca, bu saldırıyı bahane eden Abdülaziz b. Suud'a bağlı birlikler tarafından ordusu mağlup edildi. Şerif Hüseyin'in İngiliz himayesine sığınması neticesinde İbn Suud daha ileri gidip bu galibiyetin siyasî meyvelerini belki toplayamadı.⁶ Ancak Şerif Hüseyin de, Osmanlı hilafeti yerine Kureyş soyundan gelen Hicazlı bir Arap halifesi getirme senaryosunun başrol oyuncusu olmaktan böylelikle çıkmış oldu.

Dünya Savaşı'nın ertesinde önce Anadolu'daki Yunan işgalini destekleyip sonra da müttelikleriyle birlikte Osmanlı payitahtını işgal eden İngilizler, Osmanlı coğrafyasının Müslüman nüfus açısından en yoğun bölgesi olan Arabistan yarımadasında da siyasî parçalanmaya destek verdiler ya da en azından mani olmadılar. Mekke'ye doğru ilerleyen İbn Suud'a karşı Şerif Hüseyin'i desteklemek yerine, oğullarından Faysal'a önceden söz verdikleri Suriye yerine Irak'ın krallığını, diğer bir oğlu Abdullah'a ise Filistin'i değil, Ürdün nehrinin doğusunda kurulacak yeni bir emirliği teklif ettiler. Şerif Hüseyin'in her iki oğlu da Osmanlı sonrası yeni devirde İngiliz mandasına verilen bu topraklarda idareciliği kabul etti. Faysal'ın idaresine verilen Irak Krallığı'nda İngiltere'nin himayesi altında 23 Nisan 1921'de ilk hükümet kurulurken, Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah'ın emirliği altındaki Doğu Ürdün'de de hükümet yeni kurulmaktaydı. İki yıl sonra, Mayıs 1923'te Doğu Ürdün'ün sözde müstakilliği ilan edildi. Ürdün nehriyle Lut Gölü'nün doğu-

yapmak istemiş; ancak Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah harekete geçerek şerifler arasında en yaşlı kişinin babası olduğu gerekçesiyle onun tercih edilmesi talebiyle Sadaret, Meşihat, Mabeyn ile Saray'a telgraflar göndermişti. Abdullah'ın bu yoğun kulis faaliyeti üzerine harekete geçen Sultan II. Abdülhamid de resmen tahttan indirilmesinden kısa bir süre önce Şerif Hüseyin'i Mekke emiri olarak tayin etmişti (s. 12-14).

6 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 142-143.

sunda kalan ve güneyde Akabe Körfezi'ne kadar uzanan sahada İngiltere tarafından vücuda getirilen Amman merkezli *Şarkü'l-Ürdün Emâreti*, Filistin'deki İngiltere mümessilinin nezareti altındaydı. Emirlik 1946 yılında *Şarkü'l-Ürdün Hâşimî Devleti* adı altında müstakil olana dek de bu böyle devam edecekti.⁷

İki oğlu parçalanmış Arap topraklarında emir ve kral yapılmış Şerif Hüseyin, onun Vehhabîleri tekfir edişini vesile kılarak Taif üzerine yürüyen Necd Meliki II. Abdülaziz b. Suud'a 1924 Eylülü'nde mağlup oldu ve 5 Ekim 1924'te büyük oğlu Şerif Ali lehine tahtından çekildi. Ancak, İngilizlerle anlaşılan Abdülaziz liderliğindeki Suudîlerin Mekke'yi zapt etmesine mani olamadı. Bunun üzerine önce Akabe'ye çekildi ve sekiz ay kadar kaldıktan sonra 17 Haziran 1925'te oradan ayrıldı. İngilizlerin birkaç sene önceki teklifi doğrultusunda 1925 yılında Kıbrıs'a naklolunarak ölümüne dek orada kaldı. Hicaz'ı tamamen işgal eden İbn Suud ise, 1926 Ocak ayında İngilizlerle yapmış olduğu antlaşma ile Arabistan hükümdarlığını kabul ettirdi.⁸

Güneyindeki Arabistan yarımadasının kuzeyi ve güneyinde siyasî harita yeniden şekillenirken Türkiye'de siyasî rejim değişmiş ve 1919-1922 arasında Anadolu'daki Yunan işgaline karşı yürütülen Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının ardından TBMM kararıyla Kasım 1922'de Osmanlı saltanatına resmen son verilmişti. Bunu bir sene sonra, 29 Ekim 1923'te, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve Lozan Konferansı görüşmelerinin devam ettiği bir sırada, 3 Mart 1924'te, hilafetin ilgası takip etmişti. Osmanlı sonrası Cumhuriyet Türkiyesi'nin aradan çıktığı İslam dünyasına liderlik mücadelesinde, 1926 yılı itibarıyla artık üç Arap aktör rekabet halindeydi: TBMM'nin hilafeti ilga kararını almasından bir hafta sonra, 11 Mart 1924'te oğlunun emirlik yaptığı Amman'da kendisine halife olarak biat edilen Şerif Hüseyin,⁹ Mısır Kralı Fuad ve Necid'in yanısıra Hicaz'a da hâkim olmuş Vehhabî İbn Suud. Bu listeye, siyasî müstakilliklerini korumaları hasebiyle Yemen hâkimi İmam Yahya ile o tarihlerde İslam halifeliğine namzet gösterilip de Arap olmayan tek idareci Haydarâbâd Nizamı'nı ilave edenler de mev-

7 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 175 ve 180; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 144.

8 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 193; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 143.

9 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 186-187.

cuttu.¹⁰ Ancak, müstakil devletlere sahip olmak iddiasıyla halifelğe talip olanlardan, ne Ürdün Emiri ve Irak Kralı Hâşimî biraderlerin ne Mısır Kralı'nın de ne de İbn Suud'un İngiltere'nin iradesi olmadan böylesi büyük bir siyasî adım atmaya gücü vardı.

Türkiye'deki Cumhuriyet idaresinin neredeyse bütün mesaisini iç siyasetteki muhalifleri bertaraf etmeye ayırdığı 1926 yılında, Arap-İslam coğrafyasının adı geçen yeni siyasî aktörleri Osmanlı hilafetini tevarüs için birbiri peşisıra teşebbüslerde bulundular. Görünüşte bütün İslam dünyasının liderliğiyle bir tutulsa da muhtemel bir Arap kökenli İslam halifesi öncelikle Arap coğrafyasının manevî ve siyasî lideri olacaktı. İbn Suud'un 1926 başında Hicaz'ı ele geçirmesiyle birlikte, Şerif Hüseyin'in 1924'de ilan ettiği Osmanlı halifesinin yerine geçme iddiası siyaseten mesnetsiz kalmıştı. Bu yüzden üstünlüğü ele almaya çalışanlar onun dışındaki diğer namzetler oldu. Bunlardan Mısır Kralı Fuad ile taraftarları 1926 senesi Mayıs ayının 13'ü ile 19'u arasında Kahire'de bir Hilafet Kongresi tertip etti. Kongre'ye çeşitli İslam ülkelerinden temsilciler katıldı, ancak hilafet müessesesinin devamının yerinde olacağını ötesinde bir karar alınmadı. Kral Fuad'ın bu teşebbüsünü takiben, hem siyaseten hem de müfrit mezhep telakkisi itibariyle ona rakip İbn Suud harekete geçti ve aynı yıl Mekke'de "İslam Dünyası Kongresi" adıyla ikinci bir toplantı organize etti. Kongrede, İslam dünyasının meseleleriyle meşgul olacak daimî bir komisyon kurulması kararlaştırıldıysa da bu o tarihlerde gerçekleştirilemedi. Hilafetin istikbali hakkında ise anahatları itibariyle Kahire'de alınan kararların ötesine geçilemedi.¹¹

Şerif Hüseyin'in biri Şarkü'l-Ürdün Emiri, diğeri Irak Kralı olarak sözde makam sahibi iki oğlu, 1916'da tek başlarına çıktıkları "Arap Davası" yolunda inisiyatifin Necid ile Kahire'deki İngiltere destekli rakiplerine geçmesini büyük bir merak ve fakat derin bir teessürle takip etmişlerdir. Rıza Tevfik'in bu makalenin ekinde çevirisine yer verdiğimiz mektubunu kaleme aldığı Ürdün günlerinde maiyetinde bulunduğu Emir Abdullah (ö.1951), 1916-1926 arası olan biteni sonradan geriye bakıp şu şekilde hülâsa etmiştir:

10 William I. Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, çev. Selahattin Ayaz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1991, s. 148-149.

11 Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, s. 149. Haklarında bilhassa Türkçe akademik literatürde neredeyse hiçbir ayrıntılı çalışma yapılmamış bu iki kongre hakkında o tarihte kaleme alınmış bir değerlendirme için bkz. Achille Sékaly, "Les deux Congrès Généraux de 1926", *Revue du Monde Musulmane*, LXIV/2 (1926), s. 29-122.

“(...) Büyük Britanya, Arap Ayaklanması millî maksadına ulaşınca kadar, Hind hükümeti ile anlaşma halinde olan Arap emirlikleri veya sultanlıklarından (Necid Suud Emirliği, Kuveyt Emirliği, Bahreyn Emirliği, Muskat ve Umman Sultanlığı, Hadramut ve Lahic Sultanlığı) herhangi birinin, bu ayaklanmaya engel çıkarmasına ve muhalif tavır takınmasına izin vermeyeceğini taahhüt etmişti. Hakikaten de Britanya hükümeti Vehhabîlerin Hâşimî topraklarına yaptıkları saldırılara çok defa mani oldu. Ama en sonunda Kuveyt’de yapılan konferansta bir anlaşmaya varılamayınca olanlar oldu ve Hicaz düştü. Hicaz’ın düşmesiyle darmadağın olan Arap davası artık Yemen, Necid, Irak, emirlikler, Suriye’deki cumhuriyetler ve manda idaresi altındaki Filistin davalarına dönüştü. Oysa Hüseyin bütün Arap ülkelerinin kralı olmayı temenni etmişti.”¹²

Osmanlı hilafeti sonrası Arap-İslam coğrafyasının, İngiltere başta olmak üzere bölge dışı aktörlerin vesayeti altında siyaseten yeniden yapılandırılışı yeni Türkiye Cumhuriyeti tarafından tabiri caizse balkondan seyredilmiştir. T.C. Dışişleri Bakanlığı’nın merkez teşkilatı ile büyükelçiliklerinin arşivleri Cumhuriyet Arşivi’ne intikal edilip kamuya açılmadığı için, Türkiye hükümetinin komşu Arap coğrafyasında olup bitenlere bîğâne mi kaldığı yoksa sadece seyretmekle mi yetindiği gibi sorulara kesin ve ayrıntılı cevaplar vermemiz bugün için zor gözükmektedir. Fakat o devirde olmasa da takip eden on yıllarda, hem Cumhuriyet hükümetlerinin hem de içlerinde akademisyenlerin de bulunduğu Türkiye entelijensiyasının Arap-İslam âleminin âkıbetine karşı giderek daha fazla kayıtsızlaştığını iddia etmek için elde yeterince veri mevcuttur. Türkiye’de ya da Türkiye kökenli araştırmacılar tarafından Avrupa ve A.B.D. üniversitelerinde bu alanda yapılan akademik üretimin başlaması için 20. yüzyılın sonuna gelinmesi gerekmiş; Osmanlı Devleti’nin siyasî birliğini kaybettiği, Osmanlı hilafetinin TBMM tarafından ilga edildiği/askıya alındığı, Hindistan’dan Fas’a müstakil ya da müstemleke çeşitli İslam topluluklarının İslam dünyası/İslam hilafetini tartıştığı, emirlik ya da cumhuriyet suretinde yeni Arap devletlerinin kurulduğu 1916-1926 arası devir yakın zamana dek Osmanlı/Türkiye/Türk tarihinin dışında mütalaa edilmiştir.

Oysa bilhassa Mısır, Suriye, Irak, Lübnan ve Ürdün’de kurulan yeni siyasî teşekküllerin en azından ilk çeyrek asrında, meslekî ya da siyasî kariyerlerine Osmanlı sistemi içerisinde başlayıp bir yere

¹² Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyân Ettik*, s. 226.

gelmiş simaların mühim bir yere sahip olmuşlardır. Bunlardan bir kısmı, Mısır'da artık mahallî bir unsur haline gelmiş Mehmed Ali Paşa sülalesi başta olmak üzere,¹³ zaten anadili Türkçe olan Osmanlı elitinden oluşuyordu. Osmanlı Devleti'nin dağılması sırasında görev yaptıkları ya da bizzat doğup büyüdüğü Arap ülkelerinde kalan Türk kökenli sivil ve asker devlet memurları ile mahallî eşrafın yanı sıra, Türkiye'de kurulan yeni siyasî rejim içerisinde kendilerine istedikleri gibi bir yer bulamayan kimileri de gözlerini yeni Arap devletlerinin münhal devlet kadrolarına dikmişlerdi. Bunlara bir de Millî Mücadele'nin hemen sonrasındaki devr-i sâbık hesaplaşmasında tıpkı Osmanlı hanedanı gibi Türkiye dışına sürülen siyasî mülteciler, yani sayılarına atıfla 150'likler olarak bilinen simalar da yer yer ilave oldu.

Son devir Osmanlı fikir ve siyaset hayatının dikkat çekici şahsiyetlerinden biri olan Rıza Tevfik Bey de, bu son grubun içerisinde yer alanlardandır. Meşrutiyet devrinde İttihad ve Terakki ile yollarını ayırdıktan sonra başlayan siyasî muhaliflik çizgisi, Türkiye'deki iktidar ekseninin İstanbul'dan Ankara'ya doğru kaydığı 1918-1922 yıllarında da devam etmiş ve neticede adının 150'likler listesine dahil edilerek siyasî mülteci haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar 150'lik olmasına gösterilen resmî gerekçe meşhur Sevres Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı delegasyonu içinde yer alması olarak gösterilmişse de,¹⁴ bunun esas sebebinin Millî Mücadele'nin kendisine olmasa da siyasî felsefesi ve yönetici kadrosuna muhalefetine aranması gerektiği açıktır.

Yakın ahbabı gazeteci Ali Kemal'in Mustafa Kemal Paşa ve taraftarlarını tenkit eden yazıları neticesinde İngiliz işgali altından henüz çıkmamış İstanbul'da gündüz vakti kaçırılması ve daha sonra linç edilerek katledilmesi, Rıza Tevfik Bey'in İstanbul'u hızla terk etmesinde ateşleyici rol oynamıştır. Yaklaşık 20 senelik sürgün sonrası döndüğü Türkiye'de 1948'de bir gazetede tefrika ettiği hatıralarında bu hadise hakkında verdiği malumata bakılırsa, Ali Kemal'in âkıbetini öğrenmesiyle birlikte Rıza Tevfik, bera-

13 Mısır'ı XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın ortalarına kadar idare eden Mehmed Ali Paşa soyundan hidivler ile Türk kökenli siyasî eliti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Foat Tugay, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Oxford University Press, Londra 1963, s. 72-215.

14 Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik ve Hâtıratı Üzerine", Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım* içinde, yay. haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, 2. bsk., s. 18-19.

berindeki Mustafa Sabri Efendi ve diğer muhalif kanat mensupları ile soluğu İngiliz Sefareti Baştercümanı Ryan'ın yanında almış ve hem arkadaşlarının güpegündüz nasıl kaçırıldığı hem de kendilerini korumak için ne yapılabileceği hususlarında bilgi talep etmişti. Baştercüman Ryan'ın Rıza Tevfik ile beraberindekilerin ikinci sorusuna cevabı, “sizleri de pek muhtemel olan herhangi bir tehlikeye karşı korumak isteriz. Siz de -bir müddet için olsun- bu memleketten ayrılmalısınız. Dünden beri Sefarethane'ye iltica eden halkın bir kısmını Taşkışla'ya sevk ettik. Muhafaza altında bulunuyorlar. Lâkin en evvel muhalif kabine erkânını emniyetle başka bir memlekete göndermeliyiz. Bu akşam İstanbul'dan Mısır'a hareket edecek olan Egypt vapuruna sizi nakledecekler ve maiyetinizde silahlı İngiliz askerleri bulunacak” şeklinde olmuş; böylelikle Rıza Tevfik Bey'in sürgün yolculuğundaki ilk durağı belli olmuştu: İskenderiye üzerinden Kahire.

Hatıralarında o günlere dair yazdıklarına bakılırsa, Kahire'den daimî ikamet için gitmeyi planladığı yer büyük kızı Suad'ın yaşadığı New York şehri idi. İstanbul'da bırakacağı eşi ve küçük oğlunu ise sonradan yanına almayı ummaktaydı. Bazıları aileleriyle birlikte olmak üzere sabık Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Zeynelâbidin Efendi, Süleyman Şefik Bey ile Kayserili Şaban Efendi'nin de aralarında bulunduğu muhalif grup İngiliz bahriye neferlerin koruması altında 8 Kasım 1922'de Ryan'ın bahsettiği şilep tarzı ticarî nakliye gemisine bindi. Çanakkale Boğazı'nda Ankara hükümetine bağlı güçlerce durdurulup yakalanma endişesiyle başladıkları sıkıntılı bir yolculuktan sonra 12 Kasım 1922'de İskenderiye'ye varan Rıza Tevfik Bey oradan Kahire'ye geçti.¹⁵ Anadolu'daki Yunan işgalinin yanı sıra İstanbul'daki Osmanlı saltanatına da son veren milliyetçi yeni siyasî iktidarın hışmından kaçan Rıza Tevfik'in yolu, orada, Hicaz'daki Osmanlı siyasî varlığını sonlandırdıktan sonra Arabistan yarımadasında iktidar mücadelesi veren Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah ile kesişecekti. Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bu iki eski üyesi, Şerif Hüseyin'in II. Abdülhamid devrindeki İstanbul yıllarında Boğaz kıyısında komşuluk etmiş bu iki eski ahabap, II. Abdülhamid istibdadı ile İttihad ve Terakki Cemiyeti diktatoryasının bu iki eski muhalifi, siyasî hasımları olan İTC kadrosuyla birlikte kendileri de mağlup olmuş vaziyette Kahire'de karşılaşmışlardı. Rıza Tevfik'i kollarını açıp karşılayan Ürdün Emiri Abdullah ona, babasının bütün Türk mültecilerini Mekke'ye davet ettiğini söylemişti. Zaten çok fazla seçeneği olmayan Rıza Tevfik

¹⁵ Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, s. 243-245; 250 ve 252.

Bey de, Emir'in bu teklifine sıcak baktı ve onun da katıldığı bir vapur yolculuğuyla Cidde üzerinden Mekke'ye gitti. Orada bir süre kılan Rıza Tevfik henüz Hicaz'daki hâkimiyetini İbn Suud'a kapı tırmamış olan Şerif Hüseyin ile de görüşme imkânı bulmuştu.¹⁶

Hâşimî ailesiyle Rıza Tevfik Bey arasında İstanbul'dan kalma eski ahbablığın Osmanlı sonrası yeni politik konjonktürde böyle birden alevlenmesinde, geçmişte mücadele verdikleri siyasî hasımlarının aynılığı kadar o günlerde aynı siyasî kudretin himayesinde bulunmaları da tesirli olsa gerektir. İngiltere'nin İstanbul Sefareti baştercümanı Ryan'ın himmetiyle Osmanlı payitahtından Mısır'a kaçan Rıza Tevfik ile İngiltere'nin himayesinde Hicaz'da, Irak'ta ve de nev-icad ülke Ürdün'de siyasî ikbal arayan Şerif Hüseyin ile oğulları, kelimenin pejoratif bir anlam yüklenmemiş sözlükteki ilk karşılığıyla birer *İngiliz muhibbi* idiler. Rıza Tevfik'in Türkiye'de döndükten sonra yayınladığı hatıraları ile onun evrak-ı metrûkesi içinde Abdullah Uçman tarafından bulunup Türkiye kamuoyuna tanıtılan hususî mektuplarına¹⁷ bakılırsa, Meşrutiyet devrinin başlarından itibaren Rıza Tevfik'in İngiliz ilim ve edebiyat adamları ile Osmanlı coğrafyasıyla ilgili İngiliz dışişleri mensuplarıyla en azından fikrî ve şahsî ahbablıklar kurduğu anlaşılmaktadır. Arnold Toynbee, Edward G. Browne, E. E. Ramsaur, General Harrington, General Allenby, Baştercüman Ryan, Lord Balfour ve bu makalenin sonunda çevirisini sunduğumuz mektubun muhatabı Albay H. Cox gibi simalar, Rıza Tevfik'in resmî vazifeleri ve hususî temasları vesilesiyle Londra, İstanbul ve Ürdün'de bizzat tanışıp sohbet ettiği ya da yazıştığı kişiler arasında dikkatimizi çekenlerdendir.

Son devir Osmanlı fikir ve matbuat hayatında "feylesof" olarak nâm salmış Rıza Tevfik Bey'in ekte çevirisini sunduğumuz mektubu da dâhil olmak üzere ecnebi/İngiliz muhataplarını dikkate alarak kaleme aldığı metinlerde, John Stuart Mill ile Herbert Spencer başta olmak üzere klasik ve çağdaş İngiliz düşünürleri ile devlet adamlarının kitaplarını okuduğunu belli etme çabası göze çarpmaktadır. Mamafih onun İngiliz muhipliğinin, muhalif çizgisinin

16 Rıza Tevfik, "Mekke-i Mükerrime'de", Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım* içinde, s. 358-360 ve 369.

17 Abdullah Uçman, "Ramsaur'dan Rıza Tevfik'e Bir Mektup", *Tarih ve Toplum*, sy. 128 (Ağustos 1994), s. 51-53; a.mlf., "Rıza Tevfik'ten Arnold Toynbee'ye Hilafet Üzerine Bir Mektup", *Tarih ve Toplum*, sy. 144 (Aralık 1995), s. 10-14; a.mlf., "A History of Ottoman Poetry Üzerine Mektuplar: Rıza Tevfik'ten Edward G. Brown'a" (I-III), *Tarih ve Toplum*, sy. 147 (Mart 1996), s. 4-12; 149 (Mayıs 1996), s. 21-24; 150 (Haziran 1996), s. 46-50.

otoriter Osmanlı siyasetinde şahsı için doğurduğu riski dengelemek için bir dış siyasî hamî arayışından mı yoksa liberal Anglo-Sakson düşüncesi ile parlamenter demokrasi modeline meykinden mi kaynaklandığı sorusuna kesin bir cevap vermek pek kolay değildir.

Sadece Ürdün’de sürgündeyken kaleme aldığı bu mektubuna değil, Meşrutiyet yıllarında İngiliz muhataplarına yazdığı mektuplar ile sürgün dönüşü 1948 yılında Türkiye’de tefrika ettiği hatıralarına da, İngiltere ve İngiltere’nin emperyal/kolonyalist politikası sözkonusu olduğunda hep aynı naif görünümlü kayıtsızlığın hâkim olduğu görülmektedir. Oysa sözkonusu olan Sultan II. Abdülhamid, İttihad ve Terakki Fırkası ya da Mustafa Kemal Paşa’nın iktidarları, yani Osmanlı/Türkiye siyasetinin muhalif olduğu yerli aktörleri ise *Feylesof* un gayet radikal ve keskin eleştirilerini birbiri peşisıra sıraladığı ortadadır. Yukarıda da değindiğimiz üzere 19. yüzyılın son çeyreğinde Londra-Kalküta hattında formüle edilen Osmanlı hilafetinin sonlandırılması projesiyle ilgili olarak takındığı tavır ve serdettiği fikirlerde, “içerde muhalif dışarıda konformist” şeklinde tarif edilebilecek bu duruşu iyice tebellür etmektedir.

Rıza Tevfik Bey hilafet meselesi hakkındaki ilk çıkışını, ekte çevirisini yayınladığımız mektubuna bakılırsa, Meşrutiyet’in ilk yılında verdiği politik bir konferansta yapmıştı. Kendi beyanına göre o konuşmada halifeliği “*teokratik bir otokrasi*” (istibdad) olarak vasıflandırarak onun meşrutiyetle de parlamentarizmle de uyuşmadığının altını çizmiş, hatta daha da ileri giderek “*Türk sultanlarına nisbet edilen bu manasız unvan’ın ‘sadece faydasız ve tuhaf değil, mürteciliğe (reactionarizm)e sebebiyet ve fırsat tanıyabileceğinden tehlikeli olduğunu*” iddia etmişti. Yine kendi ifadesine göre, bu konuşması Müslüman kamuoyunda ciddi akis bulmuş, hatta “bütün İslam dünyası ayağa kalkmış”, pek çok kişi Meclis’e onun tart edilmesini isteyen telgraflar göndermişti. Ancak kendisinin sözkonusu mektubunda verdiği bu bilgiyi ne Meclis-i Mebusan zabıtları ne de devrin matbuatı vasıtasıyla teyit edebileceğimiz bir kayıt ya da haber mevcut değildir. Aynı şekilde Rıza Tevfik’in mebusluk kariyeri üzerine yapılmış ayrıntılı bir incelemede de, bu konferansın nerede ve ne zaman verildiği ya da *Feylesof* un burada tam olarak neler söyleyip Osmanlı kamuoyundan nasıl bir karşılık aldığına dair bir bulgu yer almamaktadır.¹⁸

18 Bkz. Nâzım H. Polat, “Rıza Tevfik Osmanlı Mebusan Meclisinde veya Bir Meşrutiyetperverin Sukut-ı Hayale Uğraması”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 8 (1999), s. 7-88.

Onun Osmanlı hilafeti hakkındaki görüşlerini öğrenebileceğimiz bilinen tek metin, İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'ye hitaben yazılmış 21 Kasım 1948 tarihli mektubunun son kısmı eksik sureti ya da müsveddesidir.¹⁹ Rıza Tevfik'in sürgünden Türkiye'ye dönüşü sonrasında kaleme aldığı bu mektup, hem hususî bir yazışma olması hem de hilafetin kaldırılmasından çeyrek asır sonra yazılmış olması hasebiyle siyaseten mühim görülmeyebilir. Bununla beraber, Rıza Tevfik'in ömrünün son deminde kaleme aldığı bu metin vasıtasıyla, onun Osmanlı/İslam hilafeti ile alakalı nihâî hükümlerini samimiyetle ifade etmiş olması beklenir. Mafih onun 1948 tarihli bu mektubunda ileri sürdüğü görüşleriyle, az sonra değineceğimiz 1926 tarihli mektubundaki kanaatlerinin esasta oldukça yakın olduğunu söyleyebiliriz. Toynbee'ye yazdığı mektupta yer alan İngiltere ve Fransa manda idarelerine methiyesi, Kemalizm'e karşı çıkmakla beraber onun ulemanın aksine Hilafet'in kaldırılacağı korkusuyla yapmadığı vurgusu, İslam halifesinin sünnet-i seniyye icabı Kureyş soylu olması gerektiği, çünkü Peygamber'in "Kureyş'ten bir ruhban zümresi yaratmaya çalıştığı" iddiası, halifeliğin aslında İslam birliğini böldüğü, II. Abdülhamid'in İngiliz diplomasisi ve İttihad Terakki'ye karşı İslam birliği politikasına sarıldığı ve böylelikle Almanya'nın dostluğunu kazandığı gibi tezleri,²⁰ Amman'dan İngiliz Albay Cox'a yolladığı mektubunda ileri sürdüğü görüşleriyle benzerlik içindedir.

Emir Abdullah ile birlikte yaptığı Mekke seyahati sonrası dönüşte onunla Amman'a gelen ve orada 9 sene kalan²¹ Rıza Tevfik, Şarkü'l-Ürdün Emâreti'nde önce divan tercümanı sonra Sıhhiye ve Âsâr-ı Atıka Müzesi müdürlüğünde istihdam edilmiştir.²² Ayrıca 26 Haziran 1926'da kurulan Hasan Halid Ebulhüda Paşa'nın ikinci hükümetinde Bakanlar Kurulu yerine ihdas edilen İcra (Yürütme) Meclisi'nde Eski Eserler Muhafızı olarak yer almıştır.²³ Rıza Tevfik'in bizzat idaresinde yer aldığı Şarkü'l-Ürdün Emâreti, kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar İngiltere'nin vesaletinde kalmıştır. Londra, gönderdiği yüksek komiser ve maslahatgüzarlar aracılığıyla Emirliğin hemen her meselesinde son söz sahibi olmuştur. İngiltere'nin ilk Ürdün maslahatgüzarı olan Mr.

19 Bkz. Uçman, "Rıza Tevfik'ten Toynbee'ye", s. 10-14.

20 Uçman, "Rıza Tevfik'ten Toynbee'ye", s. 12 ve 14.

21 Uçman, "Rıza Tevfik'ten Toynbee'ye", s. 12.

22 Uçman, "Rıza Tevfik ve Hâtırâtı Üzerine", s. 19.

23 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 194.

Abrahamson'un halefi, Hicaz'daki 1916 Ayaklanması'nın baş tertipçilerinden meşhur Albay Lawrence olmuş, onun vekâleten yürüttüğü bu vazifeyi daha sonra sırasıyla Mr. Philby, Albay (Colonel) Cox ve Mr. Kirkbridge üstlenmişlerdir.²⁴

Rıza Tevfik'in ağırlıklı olarak halifelik meselesini ele aldığı 21 Ağustos 1926 tarihli mektubunun muhatabı, İngiltere'nin Ürdün maslahatgüzarlarının dördüncüsü olan Albay Henry Cox'dur. Bölgeye 1924 yılı Nisan ayında gelen Albay Cox, yaklaşık on sene gibi uzun bir süre burada görev yapmıştır.²⁵ İstanbul'da iken de İngilizler ve Amerikalılar başta olmak üzere ecnebilerle dostluk kurmakta hiç zorlanmamış gözükken Rıza Tevfik Bey'in mektubundaki üslubundan, müstemleke komiseri Albay Cox ile de mesafeli ve fakat samimî bir münasebet kurduğu anlaşılmaktadır. Cox'un, bir süreliğine dinlenmek ya da talimat almak üzere Londra'ya gittiği bir sırada kaleme alınmış mektup, Kahire ve Mekke'de düzenlenen kongrelerin İslam dünyasındaki halifelik meselesini yeniden siyasetin sıcak gündemine taşıdığı bir tarihte kaleme alınmıştır. Bu yüzden olsa gerek mektubunun girişinde, Doğu Ürdün Emirliği'nin kabine üyesi olarak kurulmaya çalışılan idarî teşkilatla ilgili yapılanlar hakkında Cox'a kısa bilgi veren Rıza Tevfik Bey, ardından lafı "*İslam dünyasının vicdanını rahatsız eden*" ve "*uzun süredir İmparatorluk İngilteresi'ni alakadar etmiş*" bir mesele olarak tarif ettiği halifelik mevzuuna getirir. Ayrıca mektubu kaleme almaya başlamasından önceki hafta Emir Abdullah'ın masasında bu konuyu tartışan Arap gazetelerini gördüğünü ve Emir'in bu hususla oldukça alakadar olduğunun da altını çizerek meselenin güncelliğine vurgu yapar.

Muhatabı bir İngiliz müstemleke idarecisi olan ve kendisini mektubunun sonunda "*çölde felsefe yapan bir Avrupalı mütefekkir, bir İngiliz mahmisi ve Arap tebaası*" olarak tarif eden Rıza Tevfik'in, İslam/Osmanlı hilafeti hakkında serdettiği fikirlerin bu konudaki hâkim Osmanlı tezlerinden çok İngiltere'nin ve İngiltere destekli Hâşimî ailesinin iddialarına yakın olduğu açıkça ortadadır. Bununla beraber Tevfik'in, hem eski bir İttihadçı²⁶ hem de

24 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 203-204.

25 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 189-190 ve 201.

26 Rıza Tevfik'in İttihad ve Terakki Cemiyeti ile kurduğu ilk münasebet Meşrutiyet'in yeniden ilanından bir sene öncesine gitmektedir. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinde askerinin önünde yürüyen Rıza Tevfik, Meşrutiyet'in ilanı sonrası 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'a Edirne mebusu olarak girmiştir; bkz. Polat, "Rıza Tevfik Osmanlı Mebusan Meclisinde", s. 8-9.

sonrasında hızlı bir İttihad ve Terakki muhalifi olarak yer aldığı Meşrutiyet devri fikir ve siyaset ikliminin bütünüyle de dışında olmadığı belirtilmelidir. İslamcılar da dâhil olmak üzere Meşrutiyet'in muhtelif fikir ve siyaset çevrelerinde hilafet müessesesine dair muhalefet şerhlerinin varlığı malumumuzdur. Bir halife olarak Osmanlı sultanının Osmanlı dışındaki Müslümanlara ulaşmak ve onların yardımını sağlamak/onlara yardım etmek hususunda desteklenmesine rağmen, sözkonusu olan iç siyaset olunca halife-sultanın yeri ve ehemmiyetinin azaltılması yönünde bir kanaatin bu devirde umumîleşerek pekiştiği görülmektedir. Bir başka deyişle, hilafet makamından azamî ölçüde istifade ederek hem Osmanlı coğrafyasında hem de Osmanlı dışı İslam âleminde kendine geniş bir siyaset alanı açan II. Abdülhamid'i deviren Jön Türk çevresi, yeniden bir Abdülhamid ile karşılaşmamak üzere baştan tedbir almak istemişlerdir. Ülke içinde zaafa uğratılmış halifenin tamamen dışa dönük "manevî" bir makama dönüştürülmesi, takip eden Cumhuriyet'in bânîlerince tevarüs edilmiş bir Meşrutiyet projesidir de denilebilir.²⁷

Nitekim Rıza Tefvik Bey'in İngiliz Albay Cox'a mektubunda halifelik müessesesine karşı öne sürdüğü ilk itiraz da, onun İslam'a mahsus bir otokrasi oluşuna dairdir. Fakat bu iddiasını savunmaya çalışırken ileri sürdüğü deliller, vasat bir müsteşrikin İslam hakkındaki basit ve şematik hükümlerini andırmaktadır. İslam'da Allah'ın mutlak iktidar olduğu inancının var olduğu, bir Müslüman emîrin ümmetin değil Allah'ın iradesine dayanarak halife olduğu, halifenin riyasetindeki İslam devletinin sabit (statik) olduğu çünkü Allah'ın kanunlarının değiştirilemeyeceği inancının hâkim bulunduğu, İslam akidesine göre yeni kanun vaz edilemezken çağdaş dünyada devletlerin millet iradesiyle yapılmış gayrimükemmel ve gayrimuayyen yani değişebilir kanunlarla idare edildiği şeklindeki tezleri bu kabildendir. Bunları, ulema dışı Osmanlı fikrî çevrelerinin ister Rıza Tefvik ya da Prens Sabahaddin gibi kozmopolit liberallik isterse İttihadçılar gibi milliyetçi otoriterlik çizgisinde olsunlar, Avrupa menşeli oryantalist ve seküler bakış açısı

27 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, Der-gâh Yayınları, İstanbul 2001, 2. bsk., s. 144. Sultanın/halifenin yetkilerinin meclisle ve teşkilat-ı esasiyle tahdidine dair ilk tartışmalar I. Meşrutiyet öncesinde Yeni Osmanlılar arasında başlamış, kadim devirde halifenin şûra, meşveret ve biat gibi müesseselerle ümmete bağlanmaya çalıştığı yönünde Ali Suavi yazılar kaleme almıştı (s. 145).

sını giderek daha fazla sindirdiği şeklinde okumak da mümkündür. Öte yandan, Avrupa ve bilhassa da Anglo-Sakson felsefesi ile siyasetini sathî de olsa tanıyan Feylesof Rıza Tevfik'in İngiliz hamisinin duymak istediklerini söylediği de düşünülebilir. Ancak, her iki ihtimalin birbirlerini dışlayıcı olmadığı da belirtilmelidir.

Rıza Tevfik'in halifelik meselesinin sosyal/tarihî tarafına dair kaleme aldığı görüşler daha orijinal ve dikkat çekicidir. Osmanlı hilafetine Anadolu'da inanan ve hürmet gösterenlerin "*Sünnîler'e soğuk duran ama kendi aralarında da bölünmüş bâtinî fırkalar*" olduğunu iddia eden Rıza Tevfik, bunları Anadolu'nun en cahil kesimi olarak vasıflandırmaktadır. Ardından, "*Türkiye'de bu meselelerin bir nesilde biteceğini*" ancak İslam dünyasında yaşayan "*Ortaçağ zihniyetli milyonlarca mutassıp Müslümanın umumî vicdanının rahatsız kalacağı*" şeklinde, haklı da çıkmış, bir kehanette bulunur. Rıza Tevfik'in Anadolu'daki İslamiyet hakkındaki söyledikleri, 20. yüzyılın ortalarına kadar sınırlı ulaştırma ve haberleşme imkânları yüzünden kendi mahallî şifahî kültürünü muhafaza edebilmiş ahalinin yakın zamana kadar bugünkü standart kitabî Müslümanlık pratiği ve teorisinden uzak olduklarını ima etmektedir. Bugünü düne taşımak tarzındaki tarih ve ilahiyat çalışmalarından tarihî tecrübenin kendisini anlamaya yönelik incelemelere doğru kayıldıkça, Osmanlı coğrafyası ve hâssaten de Anadolu/Türkiye'nin İslam devri dinî tarihi daha fazla aydınlığa kavuşacaktır. Ancak o zaman yüksek siyaset mahfillerindeki hilafet tartışmalarının Müslümanların gündelik hayatında nasıl ve hangi karşılığı bulduğu soruları da cevaplanabilir.

Sultanlıktan çok halifeliğiyle öne çıkmış II. Abdülhamid'in 33 yıllık istibdadını hesaba katarak hilafetin siyasi rejimin otoriterleşmesindeki rolünü tenkit eden Rıza Tevfik, Osmanlı hilafetinin sadece Abdülhamid değil İttihadçılar ve hatta Kemalistler tarafından da kullanıldığını söylediği dış politika cephesini öne çıkararak bir "*emperyalizm ve irredantizm*" olarak ele alır. Rıza Tevfik'e göre, tebliği esas alan İslam cihadsız yapamaz. Halifenin Hıristiyanlar'a karşı cihad ilan edebilme hakkı da bu dışa yayılmacılığı kolaylaştırır. Rıza Tevfik'in kritik etme hususundaki çifte standardı burada tekrar devreye girer ve 14 sene önce *İkdam* gazetesinde kaleme aldığı bir makalede yaptığı gibi II. Abdülhamid/İttihadçı emperyalizmi ile İngiltere başta olmak üzere Avrupalı emperyalizmi birbirinden ayırır. İttihad ve Terakki Fırkası'nın idareyi eline alarak iyi-

den iyiye despotlaştığı tarihlerde kaleme aldığı o yazısında İttihadcıların takip ettiği dış politikayı “düzmece emperyalizm” olarak vasıflandıran Rıza Tevfik, otoriter hükümetlerin kendi kamuoylarındaki muhalefetin sesini kesmek için halkı dış savaşlarla oyalamak istediklerine dikkat çekmiştir. Düzmece emperyalizm, işte bu “yalancıkdan *satvet politikası*”dır. Bunun aksine Avrupa devletlerinin emperyalist politikaları ise Endüstri Devrimi'nin, serî imalatın yayılmasının, nüfus artışının, medenîleşmenin zarurî bir neticesi gibidir.²⁸ Rıza Tevfik'in 14 sene sonra kaleme aldığı mektubunda yer verdiği Osmanlı-İngiltere mukayesesinde de benzeri bir çifte standart sürmektedir. Bununla da yetinmeyen yazar, Sultan II. Abdülhamid'in hilafet makamını Hindistan, Afganistan ve Afrika'da kullanarak Avrupalı kolonicilerin başına dert açmasından da, İttihadcılar ile Kemalistlerin hilafeti kullanarak İngiltere'nin can ve mal kaybına sebep olmasından da şikâyet eder. Afganistan Emiri'nin bir suikastla öldürülmesiyle Hindistan'da çıkan isyandan İttihadcılar'ı mesul tutar.

Ancak sözkonusu olan Osmanlı hilafetinin Batılı bir emperyal güç lehinde koloni siyasetine dâhil olması ise, Rıza Tevfik'in bu muhalefetinden eser kalmaz. Onun gerek bu mektubunda gerekse daha sonraları yayınladığı hatıralarında zikrettiği bir anekdot Rıza Tevfik'in biyografisi kadar Osmanlı hilafetinin geç tarihi açısından da üzerinde durulmaya değerdir. Buna göre, 1898 İspanya-Amerika Savaşı neticesinde ABD idaresine geçen Filipin Adaları'nda yer alan Moro Eyaleti Zamboanga şehrinin on sene valiliğini yapmış Binbaşı John P. Finley, idaresi altında yaşayan Müslüman azınlık Moroların (*Moros*) vekili sıfatıyla İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde misafir olmuştu. O devirde Tevfik Fikret'in halefi olarak adı geçen kolejde dil ve edebiyat dersleri veren Rıza Tevfik ile tanıştırılan Finley, onun aracılığıyla önce Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'ya ve daha sonra Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye takdim edilmişti. Amerikalı eski müstemleke valisi Finley'in İslam halifesi sıfatıyla Osmanlı sultanından talebi, Filipin Adaları'nın güneyinde yaşayan yaklaşık 1.5 milyon²⁹ Malayalı Müslümanı Çinlilere kız satmak, içki içmek vs. gi-

28 Rıza Tevfik, “Düzmece Emperyalizm ve Bundaki Şarlatanlığın Sır ve Hikmeti”, *İkdam*, nr. 5571 (24 Ağustos 1912), s. 1.

29 Rıza Tevfik'in verdiği bu rakam oldukça abartılıdır. Finley'in Osmanlı Hariciye Nezareti'ne Fransızca sunulan beyannamesinde bu rakam takriben 600,000 olarak verilmektedir; bkz. “Déclaration de Major ❖

bi İslam'a mugayir hareketlerden uzak tutacağı kadar Amerikan idaresine başkaldırmamalarını da sağlayacak birer ferman ile fetva almakti. Rıza Tevfik'in Albay Cox'a mektubunda, "Ürdün'de evrakım arasında fotoğrafları ve mektuplarını buldum" diyerek kısaca bahsettiği ve ondan 22 sene sonra Türkiye'de yayınladığı hatıralarında ayrıntılı olarak hikâye ettiğine göre, Binbaşı Finley'e istediği fetvanın verilmesi hususunda ilk başta mütereddit davranan Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı bizzat kendisi ikna etmiş, Şehzade Yusuf İzzeddin Paşa'nın Finley'i kabulü ve Filipin Müslümanlarına götürölmek üzere kendisine bir kısım dinî hediyeler vermesinde de payı olmuştu.

Moroların Amerikalı koloni idaresine karşı isyanlarından³⁰ ve Filipinler Adaları'nda çoğunluğu oluşturan Hıristiyan nüfusla aralarındaki siyasî rekabete³¹ hiç değinmeyen Rıza Tevfik'in, Amerikalı eski valinin İstanbul'a gelmekteki hedefini Filipinli Müslümanların kızlarını satması ya da içki içmelerinin önüne geçmek şeklinde vermesi gerçekten de kayda değerdir. Rıza Tevfik'in Finley'in ziyaretinden 35 sene sonra neşrettiği hatıralarında, Amerikalı valinin Moro Eyaleti'nde yaptıklarına dair kendisine İstanbul'dayken gösterdiği rapor ve resimler hakkında yaptığı yorumda da kolonyalizmin siyasî tarafına karşı aynı kayıtsızlık hâkimdir: "*Bu zâtın elindeki vesikalara baktım. Hükümetin merkezi olan Zamboanga şehrini hakikaten büyütmüş, faydalı tesisler kurmuş, Pazar yerleri açmış, dükkânlar yaptırmış ve fazla olarak da bir cami kurmuş. Maksudı da ora halkını hakikî Müslümanlık yoluna sevk etmek*

John P. Finley ex-Gouverneur de l'Archipel Méridional de Phillippines", Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), *Îrâde- Mabeyn-i Hümayûn* (=İ.MBH), 12/1331 C-011 gömleği içinde. Keza 1926 tarihli bir incelemede de, Filipin Adaları'nın toplam nüfusunun 11,000,000 olduğunu, bunun 10,000,000'unun Hıristiyanlar, yaklaşık 500,000'inin Mindanao ve Sulu'da yaşayan Müslümanlar ve geri kalanının da pagan dağlı kabile mensuplarından meydana geldiği bilgisi verilmiştir; bkz. Stephen P. Duggan, "The Future of Philippines, *Foreign Affairs*, 5:1/4 (1926/1927), s. 123.

30 Moroların 1898'deki Amerikan işgalinden sonra İspanya'nın yerine geçen bu yeni kolonici güce karşı gösterdikleri mukavemet hakkında yeni bir çalışma için bkz. Robert A. Fulton, *Moroland 1899-1906: America's First Attempt to Transform an Islamic Society*, Tumalo Creek Press, Oregon 2007.

31 Bu konuda bkz. Stephen P. Duggan, "The Future of Philippines", s. 123.

imiş. *Bu zâtın valiliğe gelmesinden evvel oralı Müslümanlar pek ibtidaî bir hayat geçirirlermiş.*"³²

Binbaşı John P. Finley'in on yıllık Zamboanga Valisi (*Governor of the District of Zamboanga, Moro Province, Phillippine Islands*) imzasıyla 1915 ve 1916 yılında yayınladığı iki makalesinden³³ ve ulaşabildiğimiz Osmanlı devlet yazışmalarından,³⁴ Rıza Tevfik'in Cox'a mektubunda ve hatıralarında bahsettiği Finley'in İstanbul ziyaretinin varlığını teyit edebiliyoruz. Mamafih, Amerikalı valiyi İslam dünyasının ve dolayısıyla Filipinler Müslümanlarının hali-fesi olarak Osmanlı payitahtına getirenin, Rıza Tevfik'in ifade ettiğ gibi sadece onları "*hakikî Müslümanlık yoluna sokmak*" olmadığını İstanbul ziyaretine dair bizzat kendi ifadelerinden anlayabiliyoruz. Filipin Müslümanlarının, İspanyolların taktığı isimle Moroların, kendisine çok güvendiğini ve vekilleri tayin ederek halifeye gönderdiklerini ifade eden Finley'in aktardığına göre, İstanbul'dan dinî talim için hocalar talep etmiş olan Müslümanlar "*kendilerinin İslam'ın hakikî takipçileri ama aynı zamanda da ABD'nin mutî vatandaşları olduklarını ve bu yüzden Allah'a ve ülkelerine karşı vazifeleri hakkında talim edilmek iste-*

32 Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, s. 177-179.

33 John P. Finley, "The Mohammedan Problem in the Phillippines", *Journal of Race Development*, 5/4 (April 1915), s. 362; "The Mohammedan Problem in the Phillippines-II", *Journal of Race Development*, 7/1 (July 1916), s. 46 (Finley'in makalelerini yayınladığı bu dergi, CFR (*Council of Foreign Relations*) muhitince çıkarılan meşhur Amerikan strateji dergisi *Foreign Affairs*'in selefidir).

34 BOA, *İ.MBH*, 12/1331 C-014; *İ.MBH*, 11/1331 R-016. Bu belgelerin ilki, Mabeyn Başkitabeti'nden Sadaret'e gönderilmiş 11 Cemaziyü'l-âhir 1331/18 Mayıs 1913 tarihli cevabî bir yazıdır ve "*Filipin Adaları ahâli-i İslamiyyesi vekili John P. Finley'in (önümüzdeki) Perşembe günü sâ'at 4'te*" saraya kabulüne dair Bâb-ı Âlî'den gelen talebi tasdik eden irâde-i seniyyeyi içermektedir. İkincisi ise, Finley'in isteği üzerine Bâb-ı Âlî'nin talebiyle Meşihat'ın verdiği fetvadır. Meşihat Dairesi'nden tasdik edilmek üzere Mabeyn'e yollanan 22 Rebîu'l-âhir 1331/29 Mayıs 1913 tarihli fetva metninde, "*Filipin Adaları ahâli-i İslamiyyesinin makam-ı akdesi-i Hilafet-i uzmâya karşı olan merbûtiyet-i diniyelerinin bir burhânı olmak üzere vekil-i mutlakları John P. Finley vâsıtasıyla*" gönderdikleri arıza ile Finley tarafından verildiği belirtilen takrir ve lâyihanın incelenerek gereğinin yapılmasının münasip olduğu Şeyhülislam Esad Efendi tarafından ifade edilmiş ve ertesi gün sultan tarafından da tasdik edilerek gereği Bâb-ı Âlî'ye hava-le edilmiştir.

diklerini” beyan etmişlerdi.³⁵ Esasen bu, ABD’nin Filipinler’deki Müslüman nüfus hususunda Osmanlı Sultanı nezdinde yaptığı ilk teşebbüs de değildi. Rıza Tevfik Bey’in, halifelik nüfuzunu kullanarak Müslüman kolonilerinde İngilizlerin başına bela açmakla suçladığı II. Abdülhamid’in 1899 yılında Amerikan elçisi Oscar Strauss’un teşebbüsü neticesinde Filipinler’deki Sulu Müslümanlarına yaptığı “dinlerine karışılmadığı sürece Amerikalılara karşı isyana katılmama” telkini ABD’yi 20,000 askeri sahaya sürmekten kurtarmıştı.³⁶ Osmanlı idaresinin önüne gelen bu meseleye bakışı müteakabiliyet esasına dayalı bir fayda maksimizasyonu çerçevesindeydi. Washington Sefiri Ziya Paşa, Finley’in İstanbul ziyareti hakkında Hariciye Nezareti’ne gönderdiği değerlendirmede, Amerika’nın Filipinler’de otoritesini sağlamak hususuna çok ehemmiyet verdiğini vurgulayarak sâbık hâkân (II. Abdülhamid) tarafından Filipin Müslümanlarına hitaben yapılan açıklamanın tesirli oluşu sebebiyle Amerikalıların bir kez daha İstanbul’un kapısını çaldıklarına dikkat çekmişti. Eski Filipinler valisi Binbaşı Finley’in Filipin Adaları’nda Müslüman ahâlinin güvenini kazanmış olması hasebiyle onlar adına İstanbul’a gönderildiğini ve fakat ABD hükümetinin siyasî hesaplarla Finley’in bu misyonunu resmen tasdik etmediğini belirten Ziya Paşa, Finley’in İslam halifesi olarak Osmanlı sultanından talep ettiği beyannamenin verilmesiyle Amerikan hükümetinin o bölgeye askerî kuvvet göndermekten ve bunun gerektireceği masraftan kurtulabileceğinin farkındaydı. O yüzden de, “*bu fırsattan bi’l-istifâde hükûmet-i seniyye cânibinden dahi fevâ'id-i mütekâbiliyye-i dostâne taleb ey-le(n)mesi*” gerektiğinin altını çizmişti. Ziya Paşa’nın Filipinler Müslümanlarının barışa ikna edilmeleri karşılığında ABD’den ta-

35 Finley, “The Mohammedan Problem in the Phillippines”, 362; a.mlf., “The Mohammedan Problem in the Phillippines-II”, s. 46

36 Kemal H. Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 432-433; Finley, “The Mohammedan Problem in the Phillippines”, 357-358; “Une Déclaration de M. Oscar S. Straus, ancien Ambassadeur des Etats-Unis a Constantinople”, BOA, *İ.MBH*, 12/1331 C-011 içinde. ABD Başkanı Cleveland’ın, bu hususla ilgili çıkardığı irâde-i seniyyeleri için II. Abdülhamid’e teşekkür ettiği ve “teklifini şimdi kabul edemeyecek olsa da istikbal için zihninde tutacağı”nı belirttiği telgrafının Fransızca tercümesinin İstanbul’daki Amerikan maslahatgüzarı tarafından Yıldız Sarayı’na takdim edildiğine dair bkz. BOA, *Y.PRK.TŞF*, 6/92. Sultanın ABD Başkanına bu teklifinin ne olduğu malumumuz değildir.

lep edilebilecek hususlar olarak ilk aklına gelenler şunlardı: Ço-keşlilik aleyhinde çıkarılmış ve İslamiyet'i tezyif eden kanunun kaldırılacağı ya da değiştirileceğinin ABD hükümetince taahhüt edilmesi, patent vergisi ve %4'lük gümrük vergisi meselesinde anlaşmaya varılması, avans muamelelerinin kolaylaştırılması.³⁷ Görüldüğü gibi Filipin Müslümanları meselesi ne ABD ne de Osmanlı Devleti için, Rıza Tevfik'in sandığı ya da aktardığı gibi teolojik bir konu olmayıp politik vasa sahipti. O coğrafyayla ilgili olarak II. Abdülhamid devrinde başlayan işbirliği, takip eden Meşrutiyet devrinde de sürmüştür. Binbaşı Finley'in talebini görüşen Osmanlı hükümeti arka planda işin siyasi tarafını değerlendirirken, zahiren Filipin Müslümanlarının inşa ettikleri camiye halife adına levhalar gönderilmesi ve katil, yaralama, gasp, hırsızlık gibi suçlarla fuhuş, kumar, içki, ve müskirat gibi alışkanlıklara meylettığı söylenen Müslüman ahâliye bunlardan uzak durmaları için halife adına Meşihat'tan bir mektup yazılması ve nihayet ulemadan seçilecek 3-4 hocanın ders, nasihat ve vaaz vermek için oraya yollanması gibi sembolik adımlar atmaya da ihmal etmemişti.³⁸

Osmanlı hilafetinin İngiltere'nin emperyal politikasına verdiği zarardan dem vuran Rıza Tevfik Bey, İngiliz Albay Cox'a mektubunun sonlarında Türkiye'deki yeni rejimin Osmanlı hilafetini resmen ilgasının ardından İslam dünyasında halifelik makamının bütünüyle nasıl ortadan kaldırılacağı hususunda da tavsiyede bulunmaktan da geri kalmamıştır. Ona göre, aralarında rekabet ve anlaşmazlıklar bulunan farklı mezheplerin hukukunu gözetecek bir anayasa düzeninin kurulması halinde Müslüman toplulukların halifelige olan ihtiyacı kalmayacaktır. Mamafih halihazırda bu olmadığı ve Arap dünyası da dâhil olmak üzere

37 *İ.MBH*, 12/1331 C-011 içinde (Washington Sefiri Ziya Paşa'dan gelen 26 Şubat 1913 tarihli tahrir). Çokeşliliğe ABD'de o sıralar gösterilen tepkinin o tarihlerde Osmanlı-Amerikan ilişkilerinde en başta gelen problemlerden biri olduğu anlaşılıyor. Nitekim, Rıza Tevfik Bey de hatıralarında, Binbaşı Finley'in ziyaretinden bahsettiği Mahmud Şevket Paşa'nın kendisine ilk başta şu cevabı vererek tereddüt gösterdiğinden bahsetmiştir: "Amerikalılar biz Türklere karşı biraz huşûnet gösteriyorlarmış. Bizde şer'an câiz olan taaddüd-i zevcât meselelerine şiddetle mu'teriz imişler. Bilmem böyle bir fetva sûreti kendilerince mu'teber olur mu?"; bkz. Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, s. 178.

38 *İ.MBH*, 12/1331 C-011 (Meclis-i Mahsus tezkeresi, 7 Cemâziyü'l-âhir 1321/14 Mayıs 1913).

emîrlar arası rekabet had safhaya vardığından, bir Osmanlı şehzadesinin çıkıp da halifelik iddiasında bulunması halinde hüsnükabul görmesi Rıza Tevfik'in kanaatinde kuvvetle mümkündür. Muhtemelen biraz da, İslam birliği/hilafet lehinde hiçbir hesap içinde olmadığına muhatabını ikna için “*eski rejime Kemalistliği tercih ederim*” ifadesini kullanan Rıza Tevfik'in, mektubunda yer verdiği İngiltere'nin “*Hilafet geri gelir korkusuyla Terakkiperver Fırkası'na karşılık boş yere Kemalistler ile ittifak ettiği*” iddiası ise devrin tarihine düşülmüş mühim bir nottur. Çünkü bu, Türkiye'deki resmî tarih yazıcılığında umumiyetle İngiltere'ye fatura edilen Şeyh Said İsyanı sonrasında aralarında Terakkiperver Fırkası'nın da bulunduğu bütün siyasî muhaliflerini tasfiyeye yönelen Ankara hükümeti ile Londra arasında hilafet meselesi üzerinden bir zımnî mutabakata varıldığını ima etmektedir. Tıpkı, son devir İstanbul siyasetinde istediğini bulamayıp kendine Emir Abdullah'ın Ürdün'ünde melce bulan anti-İttihadçı ve anti-Kemalist Rıza Tevfik'in kendi fikirlerini İngiltere'nin kolonyal politikası ile adı konmamış bir surette telif etme çabası gibi.

Rıza Tevfik Bey'in İslam/Osmanlı hilafeti hakkında bu mektubuyla birlikte daha da ayrıntılı hale gelen görüşleri, Osmanlı hilafeti sonrasında İslam/Arap âleminin bu müesseseye bakışı hakkında bilgi sağlamanın yanı sıra II. Abdülhamid'den Cumhuriyet'e Osmanlı siyaseti içindeki muhalif aktörlerin sisteme yabancılaşmalarının fikirlerine tesirini de gözler önüne sermektedir. Rıza Tevfik'in lafı dolandırmadan ne düşünüyorsa söylediği intibai uyandıran naif üslubu ilk bakışta politik olmaktan çok onun *Feylesof* lakabına yarışır şekilde sanki felsefi tondaymış gibi gözükse de, gündelik fırka siyasetine dâhil olmuş böylesi bir kişiliğin serrettiği fikirlerde kendi siyasî kavgasının ve hesaplarının izlerini tespit etmek zor değildir. Osmanlı siyasetinin kalbi İstanbul'dan 1920 sonrası Türkiye siyasetinin merkezi olan Ankara hükümetinin tazyikiyle kaçmak zorunda kalmış ve sonradan da vatandaşlıktan çıkarılmış bir kişinin İngiliz mandasındaki bir Arap emirliğinde âmiri sayılabilecek İngiliz müstemleke komiserine ifade ettiği görüşlerin, bir ihtimal zorlama ve abartılı olabileceği söylenebilir. Lakin Rıza Tevfik Bey'in sürgün öncesi yayınlanmış makaleleri, İstanbul ve Avrupa'da kurduğu şahsî münasebet ve dostlukları ve içinde yer aldığı siyasî hareketlerin yapısı ile Cumhuriyet Türkiyesi'ne dönüşü sonrasında neşrettiği hatıralarından edindiğimiz intiba, bunun devrin politik konjonktürüne bağlı ani bir tavır alış olmadığı göstermektedir.

Osmanlı siyasetinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başlayan, Tanzimat devrinde müesseseseleşen ve II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında iyice tebellür eden saltanat ile hilafetin birbirine kaynaşması hali, bir diğer ifadeyle siyasî iktidarın çağdaşı Avrupa monarşilerindekilere paralel otoriterleşme ve merkezîleşme sürecinde dinin siyaseti ve kamu düzenini kurucu rolüne artan vurgusu, Gayrimüslimlerin yanı sıra İstanbul ve taşrasındaki mektepli yeni Müslüman bürokrat ve entelektüeller ile mahallî eşraf ve kabile reislerini de Osmanlı saltanatı kadar Osmanlı hilafetine de muhalif olmaya itmiştir. Tıpkı İstanbul'daki hakim siyasî unsurlar gibi gerek İstanbul gerekse taşradaki bu muhalifler de siyasî rekabet sürecinde giderek daha fazla bölgeye yabancı üçüncü taraflarla, yani global dünya siyasetinin kurucu aktörleri olmaya soyunmuş Avrupalı emperyal güçlerle ittifak arayışına girmiştir. Ele aldığımız örnekte, Mekke Şerifi Hüseyin'in ve oğullarının İngiltere ile kurduğu siyasî ittifak ile Rıza Tevfik'in aynı tarihlerde İngiliz fikir çevresiyle içine girdiği alış-(veriş) ilişkisi bu çerçevede değerlendirilebilir.

Rıza Tevfik'in ya da Anglo-Sakson fikir ve siyaset çevrelerine ondan çok daha yakın/hayran (Prens) Sabahaddin Bey³⁹ gibi figürlerin son devir Osmanlı siyasetinde takındıkları tavrın, II. Abdülhamid devri resmî söyleminde "anarşistlik", İttihadçı ve Kemalist söylemlerde ise "İngiliz işbirlikçiliği"⁴⁰ ve "vatana ihanet" olarak tarif edilmesi, bu "yabancılaşma"yı anlamaya ve çözmeye çalışmaktan çok mahkûm edip tasfiye etme kasdını taşır. Günümüz Türkiye'si'nde birbirleriyle rakip olan siyasî/fikrî taraflarda bu son tavrın hâlâ devam ettiği tespiti ışığında, hem hilafet tartışmaları hem de geç devir Osmanlı siyaset ve fikir hayatıyla ilgili tarih yazıcılığında mahkum etmekten çok anlamaya yönelik revizyonist bir bakış açısının akademik olduğu kadar sosyal bir ihtiyaç da olduğunu son söz olarak vurgulamakta fayda görüyoruz.

39 Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, İstanbul 1977, s. 4-6.

40 Daha çok İttihad ve Terakki muhiti tarafından pompalanan bu tür iddiaların, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın "muhafazakâr" kanadı sözcüsü Gümülcineli Sadık Bey tarafından da dillendirildiği vâkidir; bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, yay. haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 33.

Ek

Rıza Tevfik'in Albay Cox'a Gönderdiği Mektubun Türkçe Tercümesi*

Amman, Ürdün, 21 Ağustos 1926

Şahsa Mahsus

Muhterem Albay Cox,

Amman'ı terk edip İngiltere'ye gidişinizin üzerinden bir aydan biraz fazla bir zaman geçti. Şu an evinizde, sizin için her zaman temenni ettiğim mesut bir hayatın tadını çıkarttığınız fikri beni fevkalâde mütehassis kılıyor. Size yazmayı bu denli tehir ettiğim için beni affetmenizi istirham ediyorum. Size, müşahedelerime istinaden bir kısım malumat vermek niyetindeydim, bu da biraz zaman ilzam etti. Mektubum biraz uzunca, çünkü ehemmiyetsiz dünyamızdaki hadiseler, yeni hükümetin faaliyeti ve sizi kesinlikle alakadar edecek bazı başka meseleler hakkında muhtasar mülâhaza ve müşahedeleri ihtiva ediyor. Ziyadesiyle şahsıma mahsus garip İngilizce üslubum için beni mazur görme nezaketinde bulunursanız, âcizâne kanaatimi elimden geldiğince sarih ve muhtasar bir şekilde ifade etmeye gayret edeceğim.

1. Hâlihazırdaki hükümet -teşkilâtına nazaran- eskisinden çok daha iyiymiş gibi duruyor; hem hüviyeti hem de tavrı itibariyle oldukça meşrufî. İcra Heyeti'nin [*Executive Committee*]⁴¹ pek

* Çevirenin notu: Metinde yer alan normal parantezler () yazara, köşeli parantezler [] çevirene aittir. Yazar tarafından metinde geçen bazı ibarelerin altının çizildiğini ve çeviride bunların aynen muhafaza edildiğini belirtelim. Orijinali İngilizce olan mektup metninde yer alan Fransızca ibareler olduğu gibi bırakılmış, ancak çeviren tarafından rakam ile gönderme yapılan dipnotlarla Türkçe karşılıkları verilmiştir. Yazarın kendisinin metin altında yer verdiği dipnotlar, rakamla değil (*) işaretiyle gönderme yapılmış olanlardır. Yazar tarafından İngilizce mektupta kullanılan parantez işaretlerinden bazıları Türkçe kuralları gereği kaldırılarak içerdikleri ibareler metne dahil edilmiştir.

41 Rıza Tevfik'in mektubunda bahsettiği İcra Heyeti, Ürdün'de Hasan Halid Ebulhüda Paşa başkanlığında 26 Haziran 1926'da kurulan ikinci hükümette Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) yerine ihdas edilmiştir. Aralarında Rıza Tevfik'in de bulunduğu üyeleri şunlardır: Başvekil ❖

isabetli olduğunu itiraf ve beyan etmek bana ziyadesiyle memnuniyet veriyor. Azalarının cümlesi hüsnüniyetle hareket eden hâzâ beyefendiler. Binaenaleyh aralarında, heyetin tabî faaliyetinin icrası için hayatî bir şart mesabesinde olan dikkate şâyân bir ahenk mevcut. Maamafih, bunun [İcra Heyeti'nin] aleyhinde tenkidî bir mülâhaza serdetmek de mümkün ki, bu da her şeyi şamil mutlak iktidarı. -Müstakil bir meclis olan- İcra Heyeti, her meseleyle bizzat ve bilâ-vasıta meşgul olan müstebit bir iktidara sahip. Bu kabil bir merkezîyetçiliğin, her da im karşı karşıya bulunduğumuz bürokratik sıkıntıların esas sebebi olduğuna inanmaya meyyalim. Ârif Bey el-Ârif -çok zeki ve faal bir genç adam!- masasında biriken evrak yığını ile baş edebilmek için canını dişine takıyor ve biz de iş görmek için oldukça sık günde iki kez ictima ediyoruz. Bu hummalı faaliyet lazım gelen seviyeye çekilebilir ve de çekilmelidir.

2. Kanun el-Muvazzafîn (Memuriyet Kanunu) hakkında uzun ictimalarımız ve müzakerelerimiz oldu. Ekselenslarının bu *projet de loi*'yi⁴² her şeyden evvel teşvik etmenizden ziyadesiyle mütehasşisim. Ekselansları'na Adliye'nin vaziyeti hakkında takdim ettiğim raporunda, umumî olarak memurların mütereddit zihinleri ve katiyete kavuşmamış hallerinin, evvela mollarının ve binaenaleyh idarenin bozulması için hakikî psikolojik sebep olduğunu kaydettiğimi hatırlayacaksınız. Bu yüzdendir ki kanun hoş karşılanmaktadır (muhtemel bir maaş artışı imâsıyla!). Bunda mesele yok. Bir reformun kolayca kabul görmesi için -sizin benden daha iyi bildiğiniz üzere- en iyi yol, onu küçük bir *cadeau*,⁴³ yani onu kabul edecek sınıfın maddî şartlarının iyileşeceği ümidiyle ortaya atmaktır. Sıradan halkın ekseriyeti *projets de reforme*'a⁴⁴ o an nüfuz etmez, edemez; onlar, bilhassa Şark'ta gözardı edilebilir.

(Bu mülâhaza biraz Makyevalist oldu, beni mazur görünüz!)

Mevzu-i bahis olan kanunu -en küçük meseleleri sıkı sıkıya kanunî şartlara rabt etmek gayretkeşliği içinde az da olsa ukala-

ve Dahiliye Nazırı: Hasan Halid Ebulhüda; Kadilkudât ve Adliye Nazırı Şeyh Hüsameddin Cârullah Efendi; Genel Sekreter Arif el-Arif Bey; Eski Eserler Muhafızı Dr. Rıza Tefvik Bey; Nafia Müdürü Abdurrahman Garib Bey, Maliye Müsteşarı Kirkbridge Bey; bkz. Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 9-11.

42 Fr. kanun tasarısı (ç.n.).

43 Fr. armağan (ç.n.).

44 Fr. reform projeleri (ç.n.).

lık ile- müzakere ettik, lakin ben ukalalığın kanun vaz edenlerin en tebarüz etmiş keyfiyet ve noksanı olduğunu kabul ediyorum. Bundan haz etmiyorum; belki de zihnimde hâlâ, ifrata kaçan nizamnâmelerin idarî tatbikatta içinden çıkılmaz karışıklıklara yol açtığı için tercih edilmez olduğunu söyleyen liberal İngiliz feylesofu H. Spencer'in dikkate şâyân ifadesini taşıyorum. Lakin bizim Nablusî ve Dımaşkîler ile başka şekilde bir şey yapmamız mümkün mü ki?

Her neyse, bu kanunun ruhuna değilse bile merkezîyetçilik temayülüne müteallik esastan bir itiraz mevcut.

Eğer [kanunu] sadece hürriyetperver [*liberal*] bir nokta-i nazardan tenkit etmemiz gerekirse, cümle salahiyetin başvekil elinde temerküz etmesini ve bu sayede onun memurlar için tayin, nakil ya da azil ve benzeri hallerde bir *la bête noire*⁴⁵ şekline gelmesi ihtimalini, ki yeni kanunumuzun hali de budur, bir noksanlık olarak mütalaa edebiliriz. Hassan Hâlid Paşa'nın bu nevi korkulan bir başvekil olacağını ima etmiyorum. Hiç de böyle değil! Fakat bu kabil bir iktidara sahip olunması da hali-hazırda mühim bir vakiadır.

Buna mukabil vaziyeti muhafazakâr (*conservative*) bir nokta-i nazardan ele alırsak, iktidarın bu kabil temerküzünde idarî bir faide mevcuttur: Bu [işleri] süratlendiren bir sistemdir! Hal bu olursa ifası iktiza eden her neyse, bunu sadece bir şahıs maari-fetiyle ve kat'iyetle ve de süratle tanzim ve icra etmek kolaylıkla mümkündür.

Kıymetli vaktinizi teferruat ve misallerle beyhude sarf etmek istemiyorum, lakin meselenin, her şeyin fevkinde Emîr'in⁴⁶ şekli salahiyeti dikkat-i nazara alındığı ve mevzu-i bahis olduğunda, fiilî bir ehemmiyeti mevcuttur.

Ekselansları'na, Emîr'e böyle bir salahiyetin sadece Bedevîlerle alakalı mevzularda tanınmasını tavsiye etmekte tereddüt etmiyorum! Çünkü Bedevîlerin zihninde hakikî bir manevî nüfuza sahip ve birçok keresinde meseleyi, bizim sözde kanunî yolumuzla becerebildiğimizden çok daha kolayca ve de ucuza halledebiliyor. Ancak aynı salahiyeti ona idarede de tabiri caizse layıkıyla tanımak, bizi anarşi ve iltimasçılığa götürür.

İdare ile alakalı işlerde esas müşkilat, İcra Heyeti'nin her kararını tasdik (meselâ bir kanunun vaz'ında olduğu gibi!) ve tensip

45 Fr. en nefret edilen kişi (ç.n.).

46 Şarkü'l-Ürdün Emiri Abdullah (ç.n.).

(tayin ve azil vs. hallerindeki gibi) için bir makam-ı âlîye arz etmek şekli zarurîyeti ve mükellefiyetinden neşet etmektedir.

Bu, benzeri hallerde kabul ve tatbik edilen yegâne usuldür ve bizim âşina olduğumuz tek usul de budur.* Bu nevi mühim ve umumî bir usulün herhangi bir aklî [*rational*] umdeye isnat ettirilemeyip sadece tecrübî mülâhazalara bel bağlanması ve mukteza-yı hale nazaran tatbiki hakikaten nâ-hoştur.

Tamamıyla demokratik olan bazı memleketlerde, tasdik ve tensip, Ekselansları'nın da malumu olduğu üzere, şekilden ibarettir ve *veto* manasına gelmez. Başka memleketlerde kral, meclisin kararlarını tasdik etmeme ve yahut veto etme hakkına sahiptir; ve başvekil de kendisine arz edilen her karar ve yahut tayini tasdik etmeye mecbur değildir.

Kendi memleketimizin idaresinde şiddetle tatbik olunan ilk umde şu meşhur vecizedir: *le Prince règne mais ne gouverne pas*.⁴⁷ Eğer böyle ise tasdik ve tensip salahiyeti en basit ifadesine tenzil edilmelidir; yani hiyerarşik bir nizamın idamesi için sadece şekilden ibaret bir hale. Binaenaleyh herhangi bir *veto* kudretini tazammun etmemelidir.

Bu sebeptendir ki, Muhterem Heyet'e mevzu-i bahs olan kanunun müzakeresi sırasında, *muvafakat* kelimesinin tenkit etme hakkı olmaksızın bir kararı tasdik mecburiyetini daha iyi ifade eden *musadakat* kelimesiyle tebdilini teklif ettim.

Bu, *jeu de mots*'a⁴⁸ mahsus bir nevi ukalalıktı. Bir zamanlar *le Roi de France* ve *le Roi des Français*⁴⁹ ibareleri etrafında dönen meşhur müzakereyi hatırladıkça, doğrusu kendime gülüyordum.

Her neyse! Emîr'in salâhiyeti önünde tahdit edici bu âkil tavrı kabul ettikten sonra başvekil mevzuunda niçin bu tatbik edilmesin ki?..

Rikabî Paşa'nın⁵⁰ bu salahiyeti nasıl suiistimal ederek -bir veto ile- hâkimlerin tayinlerini askıya aldığı ve mahkemelerin faaliyetini felce uğrattığını hatırlıyoruz.

* Felsefî bir nokta-yı nazardan bu usûl, irade ve kudret-i âlînin menbaının Sebeb-i Evvel olduğu itikadıyla irtibatlıdır.

47 Fr. "Hükümet ama iktidar değil" (ç.n.).

48 Fr. Kelime oyunu (ç.n.).

49 Fr. Fransa Kralı ve Fransız Kralı (ç.n.).

50 Eski Medine Muhafızı Ali Rıza er-Rikâbî Paşa (1866-1942), 1922 Martı başlarında Doğu Ürdün'e gelmiş ve Müsteşarlar Başkanı sıfatıyla 12 ➤

Umumî olarak Şark insanının fitratı itibariyle, cümle salahiyeti bunlardan herhangi birine tanımak bir hatadır. Bu hiç unutulmaması gereken bir noktadır.*

3. Az çok mühim birçok başka mesele ile meşgul olduk. Kuvâ-yı Hümâyûn (*Imperial Forces*) hakkındaki kanun hiçbir tartışma olmaksızın kabul edildi. Hatırlayacağımız üzere, Rikâbî'nin itibarı düşük iktidarı bunu uzatıp durmuştu, tâ ki bugüne kadar. Aslında onun niyeti, beni bunu tenkit ederek bir hata yapmaya itmek ve sonrasında aşağıya çekmekti. Mamafih, benim de bu cihette ondan daha aşağı kalır yanımlar yok; diğer taraftan, Vehhâbî kâbusu yüzünden Kuvâ-yı Hümâyûn olmadan huzur içinde uyuyabileceğimize de inanmıyordum. Bu kanaatimi Emîr'e de ifade etmiştim. O da bunu büyük memnuniyetle kabul etmişti.

4. Bu misilli mühim olmayan ve şu an zikre değmeyecek birçok başka meseleye de bir hal çaresi bulmaya gayret ediyoruz. Lakin ben size, uzun bir süredir İmparatorluk İngilteresi'ni alâkadar eden bir mesele hakkında kanaatimi ifade etmek istiyorum. Bu, bugün dahi İslam dünyasının vicdanını rahatsız eden hilafet meselesidir. Evvelki hafta Emîr'in önünde, bu meseleyi müzakere eden çok sayıda Arap gazetesi gördüm; biliyorsunuz, Emîr buna çok düşkündür.

Ben çok zaman evelden bunun hakkında kesin bir kanaate sahiptim. Müslümanlar arasında, Sultan Hamid'in henüz sözde bir "Meşrutî Sultan" olduğu Meşrutiyet'in ilk yılında İstanbul'da verdiğim siyasî bir konferansta hilafetin aleyhinde bulunma ve ondan vazgeçtiğini alenen ikrar etme cüretini göstermiş ilk şahıs bendim. Orada, hilafetin ölü ve fisk u fücûrdan ibaret bir müessese olduğunu, bu Kurûn-ı Vustâ'ya has teokratik istibdat [*theocratic autocracy*] tasavvurunun muasır [*modern*] teşkilat-ı esasî [*constitution*] ve parlamentarizm ile telifi-

Mart 1922'de ilk hükümetini, 3 Mayıs 1924'te ise ikinci hükümetini kurmuştur; bkz. Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 178 ve 189-190. Emir Abdullah hatıralarında, II. Meşrutiyet devrinde İttihatçı hükümetin Medine'yi Hicaz vilayetinden ayırdığı günlerde Medine Muhafızı olan Rikâbî Paşa'nın İbn Reşid'in sancakla Mekke'ye girmesine mani olmaya çalıştığını ve kendisinin Mekke mebusu olarak bu konu hakkında Paşa ile tartıştığını da aktarmaktadır; bkz. Kral Abdullah, *a.g.e.*, s. 40, 42 ve 45 (ç.n.).

* Çünkü onlar, hükmetmeye ve idare etmeye ehil olmayacak derecede hobbîn, muhteris, ikbale düşkün ve rüşvete meyyallerdir.

nin mümkün olmadığını beyan etmiştim. Türk sultanlarına nisbet edilen bu manasız unvan sadece faidesiz ve tuhaf değil, en zelilâne bir mürteçilik [*reactionarism*] vs.'ye sebebiyet ve fırsat verebileceğinden tehlikeliydi de.

Benim bu fevkalade meşhur nutkum, cümle İslam dünyasını büyük bir rezalet [*scandal*] ile aleyhimde ayağa kaldırdı ve Müslümanların mutaassıbları tarafından dinden tard edilme şerefine nail oldum. Her yandan, Osmanlı Mebusan Meclisi'nden tard edilmemi temenni eden telgraflar geldi (Evrakım arasında bu telgraflardan bazılarını Amman'da buldum!). Bu rezil [*scandalous*] hadise Meclis ceridelerinde mukayyedir ve zabıtlarda hakkındaki müzakereler mevcuttur. Tardedilmedim, çünkü dehşetengiz İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en güçlü azâlarından biri ve en cesur hatibiydim.

Mustafa Kemal, -bir askerî dikta maarifeti ve bazı fevkalade müsait siyasî ahval muavenetiyle- on sekiz yıl önce Türk milletine tavsiye ettiğim şeyi yerine getirdi.

5. Hilafetin, İslam'ın naslarına [*Mohammedan dogmas*] istinat eden en münasip hükümet şeklini temsil eden dinî bir telâkki olduğuna şüphe yoktur.

Teokratik bir istibdattır; bunu söylerken, kâinatın ve beşeriyetin mukadderatına bâki ve mutlak iradesi mücebince hükmeden bir ilâhî en yüksek iktidar kabul eden muayyen bir hükümet şeklini kastediyorum.

(Daha en başından bu telâkkinin muasır hükümet telâkkimiz ile hiçbir şekilde kabil-i telif olmaması dikkate şâyândır; çünkü şimdilerde bizler en âlî kudretin, (müşterek faideyi) Aristoteles'in tabiriyle (*Kenon Simfary*) temsil eden millet ekseriyetinin iradesi olduğuna inanıyoruz).

Hakikî İslam dünyası bir halife tarafından idare edilmeli, çünkü Kur'an'da tam tamına "Allah'ın yeryüzünde bir halife yarattığı=Ve ce'alnâ halifeten fi'l-arz"ndan⁵¹ bahsedilmektedir.

Yani, halife ümmetin ittifakî iradesine değil, Allah'ın mutlak iradesine nazaran cümle İslam âlemi* üzerinde tek müstebit hükümdar olmalıdır.

51 Fâtır suresi 39. âyet (ç.n.).

* İslam ümmetinin tıpkı bir yumurta gibi taksim edilemez bir küll olduğu ciddi sûrette dikkate alınmalıdır, ki ona mecazî olarak *Beyza-tü'l-İslam* denmesi de bundandır.

Allah'ın mutlak iradesi Kur'an'ın nas hükmündeki âyetlerinde tecelli eder; ve iktidarının menşei İlahî olan halifenin fiilleri sadece, Kelâmullah olduğu şüphesiz olan Kur'an-ı Kerim'in vaz ettiği nizama tâbi olmalıdır.

Bu itibarla o (halife) Müslümanların refahı ve hukukundan katiyyen mesuldür, fakat onların indinde değil sadece Allah'ın indinde.

(Burada da, meşrutî bir hükümete dair muasır telakkimiz ile kabil-i telif olmaması hasebiyle ziyadesiyle dikkate şâyân bir şey var: Bir halifenin riyasetindeki İslam devleti, müzakereye kapalı mukaddes naslardan istintac edilmiş sabit İlahî kanunlara istinat eden sabit bir hükümet şeklini temsil eder; bizim muasır telâkkimize nazaran ise devlet gayrimuayyen tekâmülü güzergâhında her daim tebeddül eden uzvî (organik) bir siyâsî-ictimâî [*politico-social*] müessesedir; sadece millet iradesinden neşet eden kanunlar da gayrimükemmel, zuhurî [*occasional*] ve daima tebeddül halinde beşerî hükümlerdir. Biz her zaman zuhurî kanunlar vaz eder, tecrübe ederek ve yeni şartlara intibak ettirerek onları tashih eder ve faidesiz ya da tehlikeli oldukları ortaya çıktığında en kısa zamanda onları feshederiz. İslam akidesine [*Mohammedan belief*] nazaran yeni kanunlar vaz etmek küfürdür ve bir cürümdür; mümkün ve caiz olan sadece, müzakereye kapalı naslardan istidlâllerdir. Hepsî bu!).

Müşkil hallerde, sözde halifenin İslam'ın önde gelen temsilcileriyle müşavereyi ihmal etmemesinin emrolunduğu doğrudur. Lakin bu mecburî değil sadece ihtiyarîdir; ve müşavere de nasların zahirî manası hilafına mümkün değildir.*

İslam dünyasının mensupları arasında ırkî hissiyata müstenit hiçbir mülâhazanın yer bulamadığı kesin bir müsâvât mevcuttur ve haddizatında Peygamber bile bu kaideye istisna teşkil etmez. Müslümanlar sadece Allah önünde müsâvidirler; cümlesi ibadullahtır. Binâenaleyh O'nun İlahî iradesinin ifadesi olan mukaddes kanunların önünde müsâvidirler. Lâkin Kurân-ı Vusta'ya mahsus ve külliyyen dinî bu müsâvât telakkisine rağmen, İslam cemiyetinin âzâları ve hatta peygamberler beynin-

* Bu minvalde burada verilecek çok garip ve dikkate şâyân bir misâl mevcuttur. İbn Suud'un Mekke'ye yürüdüğü sıralarda fevkalade şartların icbarıyla Kral Hüseyin bir müşavere hey'eti tertip etmişti. Âyândan biri Kral'ın kaderci fikrini tenkit etti ve o da bu adamı Meclis'te kendi pa-buçlarıyla dövdü. Müşavere de bu hadiseyle nihayet buldu.

de dahi hiyerarşik bir farklılık mevcuttur. Çünkü Allah Kur'an'da şöyle buyurur: *Ve faddalnâ ba'dahum alâ ba'din*^{*52} Size hilafet üzerine bir kitap yazacak kadar vaktim yok ve -eminim ki- sizin de bunun hepsini okumaya vaktiniz yoktur. Bu mülahazalar hilafetin hakikatte ne tür bir hükümet olduğu üzerinde fikir yürütmeye kâfidir.

Bu -birkaç kelime ile-, sadece kabilenin reisleri tarafından intihap edilen bir mutlak cumhur reisi tarafından idare edilen -demokratik bir renge sahip- bir nevi teokratik istibdattır. Benim gibi bir Müslümanın gözünde dehşet verici canavarâne bir şey; ve bugünlerde benim gibi Müslümanlar çok.

Türklerin bunu, kanaatimce ebediyete dek, reddetmiş olmalarının sebebi de budur. Bu neticeye müteakip çabalarla, bunun muasır devlet telakkisi ve hâlihazırdaki Türk hüviyeti ile telifinin gayrikabil olduğunu keşfede keşfede geldiler. Esasen bu hükme çok yavaş vardılar. Bir süre, -İslam akidesine göre- ruhanî iktidar ile dünyevî iktidarı halifenin tefrik etmeksizin şahsında tevhid ettiği ve tevhid etmesinin iktiza ettiği; dünyevî iktidarından mahrum bırakılmış bir halifenin işe yaramaz ve hiçbir şey olduğu keyfiyetini dikkate almaksızın, Halife Sultan Mecid'e müsamaha gösterdiler. Bu fevkalade vaziyeti muhafaza etmek saltanatı da beraberinde getirecek ve sonradan da tecrübe edildiği üzere memleketteki irticâî gayreti teşvik edecekti ve Halife bundan mahrum bırakıldı. Halife olmaksızın bir sultan olunabilir, lakin saltanatın kudretinden mahrum bırakılmış bir halife kabul edilemez. Evvela Halife'yi göndermelerdi, lakin M. Kemal halife olmak hâssalarına sahip olmasa da saltanatı şiddetle arzuluyordu. Nihayetinde anladı ki hilafet Türk saltanatının esas taşıdır ve bu da samimi bir itikada dayanmadığı için bu derece kolay olup gitmiştir.

Öyle görünüyor ki bu karara varabilmek için [19]20'li yılların korku dolu tecrübesine ihtiyaç varmış. Kemalistler Türk cemiyeti üzerinde bu kabil reformları tatbikte kolayca muvaffak olmuşlardır; çünkü hilafete inanmakta olanlar, birbirleri arasında şedid husumet olup Sünnî Müslümanlara karşı ziyadesiyle so-

* Bu belki de, İslamî telakkiye İslam öncesinin hamasî ve mağrur Mekke şeyhleri ya da meşhur Sanadî-i Kureş'in tesiri ile idhal olunmuş aristokratik bir hassasiyettir.

52 Nisa suresi 34. âyet (ç.n.).

ğuk duran birçok bâtinî fırkaya taksim olmuş Anadolu'nun en cahil ve Kurûn-ı Vusta zihniyetine sahip insanlarıdır. Bu tedavi edilmez hal Anadolu ruhunun daimî illetidir ki bu, lâ-dinî M. Kemal ve taraftarlarının hilafeti felakete sürüklemelerine fazlasıyla yardım etmiştir. Devr-i sâbık taraftarlığı yapagelmiş, muhalefet fırkasına mensup sözde entelektüeller bununla basitçe alakadar müraîlerdi ve tavırları da Kemalistlerin şovenliğine [*jingoism*] karşı sistematik bir muhalefetin ifadesinden ibaretti.

Türkiye'de hâlihazırdaki nüfusun büyük ekseriyeti ziyadesiyle uyanmıştır ve yeni tarz tefekkürde terakki etmiştir. Ben katî suretle şuna inanıyorum ki, Türkiye'de tek bir nesilden sonra Kurûn-ı Vusta'ya ait bu müesseseye geri gitmek mümkün olamayacaktır. Velhasıl, burada hiçbir irticaî hareketten şüphe duymaksızın, bırakalım Türkiye kendi müşkilatı ile mücadele ededursun. Ancak şimdilerde hilafet meselesi İslam'ın umumî vicdanında ziyadesiyle yakıcı bir haldedir. Kurûn-ı Vusta zihniyetli mutaassıp milyonlarca adamı peşinden koşturan ber-hayat ve muharrik bir fikirdir, ve bu şekilde bir teokratik istibdat da bu nevi bir zihniyete gayet muvafık ve münasip gelir.

Bu kabil bir makam ve kudret üzerinde hak iddia edenler arasında, ciddiye alınacak bir askerî kuvvete müstenit olup muasır bir teşkilata sahip müstakil tek bir devletin mevcut olmadığı doğrudur. Fakat şimdilerde cümle Müslüman [*Mohammedan*] cemaatler (Türkiye müstesna) halen daha fiilen Kurûn-ı Vustâ'da yaşamakta olup mutaassıp hassasiyetlerle hayat bulmaktadır. Bu alenî hakikat ciddiyetle nazar-ı dikkate alınmalıdır; çünkü Kemalist reform, en tedavi kabul etmez taassubun kalbine düşmüş halifeyi atarak bu minvalde sadece İslam dünyasının sıklet merkezini tebdil etmiştir. Bugün hakikaten şaşırtıcı umumî hareket budur.

Şark'ta münevver insanların cahil kitleye nisbetle Vehhâbî reisinin mutaassıp tavrıyla daha fazla alakadar olmaları, dikkate şâyân bir psikolojik vakiadır; bu onların Vehhâbî akîdelerine ve yahut bu vahşî selefliliğin temeddün kabiliyetine halisâne itikatlarından değil, vatanperverâne sebeplerden neşet ediyor. Çünkü bu parçalanmış kalabalığı biraraya getirmeye muktedir bir reise ihtiyaç hissediyorlar. Herkesin malumudur ki bir kalabalığı tek bir parça haline getirmek için en âlâ harç taassuptur. Dinin muvaffakiyetindeki hakikî sebep samimî imandır, yoksa dinî akîdeler ve yahut tedarisat değil. Mısır şu sıralar seleflik ile

flört halinde (gazetelerde okuduğum kadarıyla İbn Suud'un oğlu fevkalade bir izzet ü ikbalin hedefinde). Bu dikkate şâyân bir hassasiyet tezahürü. Ben hâlâ, seleflerin hâlihazırdaki kudretinin gülünç olduğu kanaatindeyim. Fakat Kurûn-ı Vusta'da İslam devlet telâkkisine hilafet ismi altında mücesssem bir şekl-i hükümet veren zihniyet milyonların dimağında hâlen kuvvetli bir hayatiyet ile halen yaşamaktadır.

Ben, bu kabil organik telakkilerin (bir mefkûreyi temsilen mu-taassıplardan müteşekkil büyük bir cemaatin fikriyatında halen yaşayan bu nevi hayatî fikirleri (*idée force!*) kastediyorum) tabîi bir büyümeye ve hariçteki manialara bakmaksızın muayyen bir şekil almaya meyillerinin bulunduğu katî surette inanıyorum. Umum kabul görmüş tabîi bir kanuna sıkı sıkıya bağlı bu kanaatimi mecazî bir yolla ifade etmeme müsaade ediniz: Bu kabil hayatî fikirler bir yengecin ya da örümceğin bacakları gibidir; kolayca kesip koparabilirsiniz. Lakin çok geçmeden ağacın dalı ve yahut yengecin bacağı gibi aynı şekilde yeniden çıkarlar.

Bu zihniyetin nasıl olup da bugün hâlâ mevcut olduğu ve yaşadığı hakkıyla ortaya konmalıdır. Bu henüz mecrasına sokulmuş ya da kutuplandırılmış değildir. Bilkuvve mevcuttur, tıpkı bir parça demirde manyetik sahanın bilkuvve mevcut olması misali. Fakat kutuplandırılabilir. Belagati pek bir *fause prophète*⁵³ dahi bunu yapabilir. Hal bu olursa müstemleke idaresi için fevkalade mühim iki esas noktayı mütalaa etmemiz gerekir.

1. Hilafet emperyalizmi tazammun eder ve -eğer tabiri caizse- irredantizmi de; çünkü:

İslam [*Mohammedanism*] Katolik bir dindir (herkesi şâmil bir din) ve İslam'da en mukaddes hedef Kelâmullah'ı bütün dünyaya tebliğ etmektir. Bu sadece sağ elde bir kılıç sol elde Kur'an (İhvân'ın [*Khwan*] dediği gibi) dünya çapında bir dinî neşir vasıtasıyla, yani *el-cihad fi sebîlillah* ile, mümkün hale getirilebilir.

Tahakkuku halinde bu katiyen en korkutucu emperyalizm şeklidir (az aşağıda merhum Sultan Hamid'in bu dinî kuvveti ne şekilde sevk ü idare edip Türkiye aleyhindeki Avrupa diplomasisinin tesirlerini yok ettiğini size anlatacağım).

53 Fr. yalancı peygamber (ç.n.).

İkinci nokta, mü'minlerin emîri olan halifenin herhangi bir Hıristiyan ya da müşrik esareti altında yaşayan Müslüman cemaatlerin selâmeti ve ilhakı için cihad ilanına memur oluşudur. Bu temayülü siyasî-dinî bir irredantizm olarak tavsif edebiliriz. Bunlar nazar-ı itibara alınması gereken iki esas noktadır ve kahir ekseriyetin iktisadî ve maddî refahını temin eden doğru dürüst bir idareyi hayata geçirmek fiilen mümkün olana dek bunlardan gayrısı olamaz. Her cins inkılâbın iktisadî nizamsızlığın bir tezahürü olduğu ve bunların cemiyetin zarurî ihtiyaçlarındaki bir muvazenesizliğin ifadesi olduğuna şüphe yoktur. İngiliz idaresi bu nevî iktisadî nizamsızlıklara mani olacak kadar doğru ve hünerlidir. Lakin Abdülhamid gibi kurnaz bir adam Müslüman kitlenin bu dinî hassasiyetini, Avrupalı kuvvetlere karşı tabiri caizse -menfi [negative] bir siyaseti tesis için kullanmaya muvaffak oldu.

O, Avrupalı kuvvetlerin Türkiye'nin umûr-ı dahiliyyesine müdahalesinden ziyadesiyle muzdaripti. Bir yanda kapitülasyonların, diğer yanda sözde ekalliyetlerin himayesinin, Avrupalıların Türkiye'nin işlerine müdahalesine asıl bahane olduğunu çok kolay ve açık bir şekilde anladı. Kapitülasyonları ilga etmek için kudret ve imkânı yoktu. Türk milletine istinat edemezdi, çünkü O'ndan nefret ediyorlardı. Avrupa makyavelizminin bütün yolları ve ara yolları malumuydu ve Ermeni ihtilalini çok şedid bir şekilde tenkîs etmeyi bildi. Lakin çok daha evvelinde Süveyş Kanalı'nın açıldığı andan itibaren, hilafetin manevî kudretini Avrupa müdahalesine karşı kullanabilmek ümidiyle gözlerini Arabistan'a doğru çevirmişti. Meşhur Şeyh Cemaleddin Afganî (Panislamizmin peygamberi) ile yakın temas içinde oldu. Bu hareketi Abdülhamid'in kendisine karşı tevcih edemesin diye onu İstanbul'da neredeyse hapsetti.

Arapların (o sıralar Osmanlı milletinin ekseriyeti) Panislamist politikada muvaffak olabilmek için istinat edilecek aslî unsur olduğunu anında idrak etmişti. Arapları ziyadesiyle tebcih etti (bu yüzdendir ki Araplar ve Müslümanlar onun hatırasını *venere*⁵⁴ ederler) ve aslında hiçbir suretle onlara ihtiyacı olmasa da aralarından *conseiller*'ler⁵⁵ seçti.

Diğer taraftan, Hicaz Demiryolu'nun hızla tesisi için Almanlar tarafından teşvik edildi. Bu, Haremeynü'ş-şerifeyn'i (İslam'ın

54 Fr. yüceltmek, kutsamak (ç.n.).

55 Fr. müşavir (ç.n.).

iki mukaddes şehri) payitahta çok daha sıkı sıkıya rabt edilecekti.* Kendi *cassette particulière*'inden⁵⁶ dünyanın dört bir yanından gelen fakara hacılar için çok para sarf ediyordu. Bu, ism-i zîşânını şuuruz bir propaganda ile cümle İslam [*Mohammedan*] âlemine ilan etmek ve onlarda *Makâmü'l-Hilafete* hürmet hissi uyandırmak için en iyi yoldu.

Bu şekilde muvaffak olduktan sonra, ondan para ve nişanlar alan İslam'ın en dikkate şâyân şahıslarını mutlak sevk ü idaresi altına aldı. Bu sayede, resmî ve gayriresmî diplomatların müdahaleleriyle Hindistan'da, Afganistan'da, Afrika'da, her yerde Müslümanların reislerine bazı fikir telkini imkânı buldu ve Avrupalı müstemleke idaresine ciddî birçok müşkilat çıkarttı. Siyaseti bu itibarla menfiydi, çünkü müstemleke umûruna doğrudan müdahale cihetinde hiçbir iddiası yoktu; bu ancak Avrupalıların Türkiye'ye müdahalesine bir bi'l-misl mukabeleydi. Hakikaten de cümle Müslüman cemaatlerin dinî hassasiyetini sevk ediyordu ve onları tahrik imkânına sahipti.

Bu durum vefatından sonraki birkaç sene daha devam etti. Sultan Abdülhamid'in gözden düşüşünden hemen sonra, Filipin Takım Adaları'nın güneyinde yaşayan bir buçuk milyon Müslümanın valisi Albay Finley adında Amerikalı bir zatı kabulümde ziyadesiyle hayrete düşmüştüm. Fotoğrafını ve mektuplarını Amman'da evrakım arasında bulduğum bu beyefendi, o yarı vahşî ve savaşı Müslümanlar arasında sulh ve nizama tesis için başka bir yol kalmadığı fikriyle *Halifetü'l-İslam*'dan bir ferman almak üzere başkent Zambouanga'dan İstanbul'a gelmeye mecbur kalmış. Yardım almak için de beni görmesi tavsiye edilmiş. Ona elimden geldiğince muavenette bulundum ve Filipinler *moroos*'i için bir nişan ve birçok hediye elde etti. Çok iyi dost olduk.

Kemalistler ve İttihadcılar bile -Umumî Harb sırasında- Sultan Hamid'in bu makyavelist siyasetini az çok muvaffakiyetle manipüle etti ve -İngiltere'ye birçok can ve nakde mâl olan- Hindistan'daki Mophlahların ihtilali de bunun neticesiydi; kezâ Afganistan'daki entrikalar ve huzursuzluk da aynı siyaset sayesinde. Müteveffa Emîr, İngiltere taraftarı olduğu için katledilmiş ve İttihadcılar bu siyasî cinayette dikkate şâyân bir rol oynamışlardır.

* Almanlar tarafından, aynı zamanda stratejik bir hat olarak görülse de.

56 Fr. hazine-i hâssa (ç.n.).

Bu müşahedelerimi kendi malumat ve tecrübeme nazaren yapıyorum. Bugün artık Abdülhamid yok, fakat aynı zihniyet/hassasiyet Müslümanlar arasında (Türkiye müstesna) hâlen yaşıyor.

Bunun için ne yapmak lâzım diye bana sorarsanız, basitçe şunu söyleyebilirim. Onlara (Müslüman [*Mohammedan*] cemaatlere) bir kanun-ı esasî ve her mezhebin kanunî haklarını samimiyet ve gayretle muhafaza ve müdafaa edecek şekilde her nevisinden İslam itikadına müsâvî hürriyet vermeyi tecrübe edin. Hepsi bu. Yeni sistem ve siyasî hürriyet halifeyi yok edecektir.

Hilafet şartlarının her bir mezhebin akidelerine nispetle bir hayli farklılaştığını ve bu kabil noktalarda asla bir mutabakata varamadıkları malumunuzdur. Hilafet meselesinin, Müslüman [*Mohammedan*] sultan ve emîrlar arasında bir *Pomme de discarde*⁵⁷ oluşunun sebebi de, tarihin de şahit olduğu üzre, budur. Bu uzun bir süre önce bir hedef olmaktan çıkmış, taarruz ve kelimenin İslamî manasında emperyalizm için siyasî bir bahane haline gelmiştir. Bu, müstebit İslam İmparatorluğu'nun *tendon d'Achilles*'idir.⁵⁸ Ancak Sultan Hamid bundan çok muvaffak bir surette istifade etmiştir. Bugün bile hanedandan az çok becerikli bir Türk şehzade olsa, cümle Müslümanlar [*Mohammedans*] (Arablar dâhil) sadece hâkim Müslüman [*Mohammedan*] emîr ve hükümdarlar arasındaki şiddetli kıskançlığa binaen onu hakikî halife olarak kabulde tereddüt etmezler. Bir başka nokta-yı nazardan, anti-Kemalist Türk fırkasının dahi, Kemalist askerî diktatörlüğü devirmek ve M. Kemal'in siyasetinden hoşlanmayan cümle İslam âleminin muavenetini temin edebilmek için bugün siyasetlerini Türk saltanatı ve hilafetine isnat ettirmeleri dikkate şâyân bir haldir.

Kusura bakmayın ama İngiltere'yi Kemalist hükümet ile flörte icbar eden ve eski hilafetin bir şekilde ihyasına mani olan bu tarz fikriyatın ahmakça olduğunu itiraf etmek vaziyetindeyim. Bir kez daha eski rejime dönmektense Kemalist olmayı tercih ederim. Buna inanmıyorum ve inanmam da. Neyse ki benim için şahsî herhangi bir mesele mevcut değil. Bir İngiliz *protège*'i⁵⁹ ve Arab tebaasından olduğumdan, artık Türkiye ile ala-

57 Fr. ihtilaf mevzuu (ç.n.).

58 Fr. Aşil tendonu, vücudun zayıf yeri manasında (ç.n.).

59 Fr. himaye edilen (ç.n.).

kalı beni bağlayan hiçbir şey yok; fakat halen muasır ve az çok Avrupalı bir mütefekkirim. Bu meseleler hakkında konuşmam sadece, burada yani çölde halen felsefe yapmakta olduğumu size teşhir içindir. Bu siyaset felsefesi üzerine basit bir mevzu haricine çıkıştır.

Uzun mektubumu -bereket versin- burada nihayete erdirdim. Kaleme alması çok vakit aldı, çünkü -Türk darbimeselinde dendiği gibi- eşek gibi çalışmaktayım.

Size Türkiye'den bahsetmeyeceğim. Şu sıralar hakikaten bir hengâmedir gidiyor. Her önlerine geleni Gazi Paşa aşkına ve hatırına asıyorlar. Herşey tamam. Türkiye için Dante benzeri bir *Inferno* kaleme almak istiyorum.

Size ve muhterem ailenize sıhhat ve saadetler temenni ederim. Lütfen, refikamın sizler için hüsn-i temennilerini de kabul buyurunuz. Ben ziyadesiyle sıhhatli bir halde basit ve pederşahî bir hayat sürdürüyorum. İdmanlar sayesinde gücümü kuvvetimi topladım.

Hürmetle selamlarım,
Dr. Rıza Tevfik
(İmza)

Not: Hâlâ Bütçe'yi bekliyoruz.

Ben de, feshedilmiş Sıhhiye Meclisi'nin bir azası olarak Türk hükümetinden talep ettiğim parayı bekliyorum. İngiliz idaresinden aldığım tavsiye üzerine Türk makamlarına hitaben bir mektup daha yazdım ve bir cevap bekliyorum. Her halükârda, bana olan nazik muavenetiniz için Ekselansları size ziyadesiyle müteşekkirim.

Abstract

Discussing the Issue of Chaliphate in the Absence of Chaliph: Some Remarks on a Letter of Political Emigre Rıza Tevfik from Transjordan to London

Efforts of European powers to establish their political and economic domination over the rest of the world, were resulted in XIXth century with the successive colonization of various Muslim communities in Asia and Africa. When it

came to the last quarter of the century, Ottoman State was the most powerful of a few Muslim political entities which were still independent states. As a consequence of this, the prestige of Ottoman Sultan as the Chaliph of Islam had increased drastically due to efforts of Ottoman Sultan Abdulhamid II. For British officials in London as well as in Indian sub-continent were worrying about this growing influence of Ottoman Chaliph in their own colonies, they started to publish speculative treatises discussing the legitimacy and functioning of Ottoman Chaliphate. On the other hand, domestic opposites of Ottoman political regime, namely supporters of an constitutional system, were synchronically complaining of the exploitation of the Chaliphate by the Sultan as an instrument to legitimate his autocracy. Their plan was to restrict the sphere of influence of Ottoman Chaliphate through keeping it just as the moral leader of Muslim World. The Committee of Union and Progress which came to power following the dethronment of Abdulhamid II, inherited the latter's foreign policy centred around Islamic Chaliphate and established even a more radical autocracy in respect to the ancien regime. A minority group of liberal and secular minded Westernist intellectuals/politicians who were broken with CUP because of its authoritarian tendencies had now more critics about the political use of Chaliphate by Ottoman sultan/government. Riza Tevfik was one of them. He did not hesitate to publicly announce his doubts and objections regarding Ottoman Chaliphate. He was forced in late 1922 by Kemalists to departure from Istanbul, then still under British occupation. Following the establishment of the new Republican regime in Turkey, he was also expelled from Turkish citizenship. He spent his first ten years as a political émigré in the Amirate of Transjordan founded under British tutelage and led by Amir Abdullah b. Al-Husayn. Focusing on an unpublished and recently unknown private letter written by Riza Tevfik to Colonel Henry Cox, the British resident in Transjordan, this article aims to shed light on discussions concerning late Ottoman and post-Ottoman situation of Islamic Chaliphate.

Key Words: The Question of Chaliphate, Ottoman Chaliphate, Riza Tevfik, Amir Abdullah, British Colonialism, Transjordan, Moros (Muslims of Phillipine Archipelago).

Private
Amman, the 21st Aug. 1926.
Oranfordania.

Dear Col. Cox,

It is a little more than one month that you left Amman for England. I am very glad to think that you are quite at home now, enjoying a happy life as I have always wished for you. I beg you to forgive me for being so late to write you; I wished to give you some account after my observation, and this required a little time. My letter is a little bit long because it contains some concise remarks and observations about the events of our insignificant world, the activity of the new government and about some other questions which certainly will interest you. If you forgive me kindly for my very peculiar English style, I will try to do my best to be clear and concise in expressing my humble opinion.

1° the actual government - according to its organization - seems to be far more better than the old one; it is rather constitutional in character and behaviour. I am very pleased to acknowledge and say that (the executive Committee) is quite all right. Its members are all gentlemen animated with good will. By consequence there is amongst them a remarkable harmony which is the vital condition of its normal activity. Nevertheless it is possible to formulate a critical remark against its all embracing authority. The Executive Committee - which is an autonomous Council -

II

has an autocratic authority, dealing with every question personally and immediately. I am inclined to believe that such a centralization of power is the real cause of the bureaucratic difficulties that we are always confronted with. Arif Bey al Arif — a very intelligent and very active young man! — is trying hard to deal with the enormous pile of papers accumulated on his ~~table~~ desk, and most often we are meeting twice a day for work. This feverish activity could be and should be reduced to its normal level.

2° We had long meetings and discussions about the (Kanon al Mowazafeen = the law of the employees). I am very glad that your Excellency promoted this (projet de loi) before anything else. You remember that I had remarked in my report addressed to your Excellency on the situation of the (Adliyyah) how the unsettled mind and the uncertain position of the officials in general was the real psychological cause of their demoralization and consequently of the corruption of the administration. So the law is welcome (with a hint of a possible augmentation of salaries!) that is all right. The best way — as you know better than me — to make any reform easily accepted, is to bring it forward ~~a reform~~ with a little (cadeau); a hope for the betterment of the material conditions of the class which will accept it; the majority of the common people is not and can not be ^{immediately} in touch with the (projets de reforme); they may be neglected, above all in the East.

[This consideration is a little bit machiavelistic, I beg your pardon!]

We discussed the law in question — with a little pedantry tending to tie up firmly every minute case by a strictly

III.

legal condition — but I acknowledge that pedantry is the most striking quality and defect in the mentality of the makers of law. I do not like it; perhaps because I am still bearing in mind the remarkable statement of the liberal English philosopher (H. Spencer) who said that the excessive regulation is not recommendable because it gives way to many inextricable complications in practical administration. But can we do otherwise with our own nabooloses and damascans?..

Anyhow there is a principal objection to be directed against the centralizing tendency of this law, if not against its spirit.

If we criticize it only from the liberal point of view, we may consider as a defect, the concentration of the authority in the hands of the Prime Minister who may then become (la bête noire) of the employees in cases of their nomination, transfer or suspension etc. and that is the case with our new law. I do not mean to say that Hassan Khalid Pasha may be such a fearful Premier. Not at all!. But ~~to~~ to get hold of such an authority is a considerable fact still.

On the contrary, if we consider this ^{case} ~~point~~ from a conservative point of view, there is an administrative advantage in such a concentration of authority: it is an expeditive system! In that case it is easily possible to do and realize whatever is to be done by means of one man only and definitively, and quickly.

I do not wish to waste your valuable time by details and examples, but the question has a practical importance, above all when the Amceer's formal authority

IV.

is viewed and concerned.

I do not hesitate to recommend your Excellency to recognize such an authority for the Ameer in matters concerning the bedouine affairs only! Because he has a real moral ascendancy on the mind of the bedouine people, and he can in many cases resolve a question much more easily, and cheaply, than we could do in our own so called legal way. But to recognize him the same authority in the administration properly so called would lead us to Anarchy and favoritism.

In matters of administration the principal difficulty comes out from the formal necessity and obligation of referring every decision of the executive Committee to a supreme authority for sanction [in case of the promulgation of a law for instance!] and approval [in cases of nominations and dismissions etc.]

This is the only method adopted in and applied to such cases, and this is ^{yet} the only method that we know. (*) It is unpleasant indeed that such an important and general method may not be based on any rational principle, but relies only on empiric considerations, and is to be applied according to the actual needs of the situation.

So in some countries fairly democratic, Sanction and approval are - as your Excellency knows - simple formalities and do not imply any meaning for (Veto.) In other countries the King has the right to refuse his sanction or to oppose his veto against the decisions

(*) From a philosophical point of view this method is related to the general belief in a Primary cause as the source of the supreme Will and Power.

V.

of the assembly; and the Prime Minister is not obliged to approve every decision or nomination referred to him.

The first principle to be strictly applied to the administration of our own Country is the famous dictum: [Le Prince règne mais ne gouverne pas.] If so, his authority for sanction and approval must be reduced to it's simplest expression, viz: a mere formality for maintaining a kind of hierarchical order. By consequence it must not imply any capacity for (Veto.)

For that reason I proposed to the Honble Committee - during the discussion of the law in question - to change the word (Mowâfakat مَوْافَاةٌ) by (Moçâdatkat مَوْعَاذَاتُ) which expresses much better the obligation of approving a decision without being allowed to criticize it.

This is a kind of pedantry dealing with a (jou de mots). I was rather laughing on myself, remembering the once famous discussion running over these propositions: (le Roi de France) or (le Roi des Français).

Well! after having adopted this wise restrictive attitude before the Amcer's authority, why not to apply it to the case of his Prime Minister also?..

We remember how Rikâbi Pasha was very badly misusing this authority by suspending - with a Veto - the nomination of the judges and paralyzing the activity of the courts.

According to the very character of the oriental people: in general, it is a mistake to recognize full authority for any one of them. It is a point to be not forgotten at all. (*)

3^e We dealt with many other questions mor or less

(*) Because they are so egotistic, passionate, ambitious and corruptible unfit for ruling and administering.

VI.

important. the Law concerning the Imperial forces had been approved without any discussion. You remember that Rikabi's unrespected authority was dragging it on, until to day; he was in reality willing to push me to make a mistake by criticizing it, and then to pull me down. But I am not younger than him in that respect; on the other hand I ~~was~~ was believing that we could never sleep peacefully without the Imperial forces, because of the Wahhaby nightmare. that was the opinion I expressed to the Ameer, who was very pleased to accept it.

42 We are trying to give a solution to many other questions which are not so much important and do not deserve any mention from now. But I wish to express you my opinion about a question which will interest for a longtime still, the Imperial England. that is the question of the Khalifate, which is troubling still to day the conscience of the mohammedan world. I have seen last week a lot of arab newspapers before the Ameer, discussing on this question; You know the Ameer is very fond of it.

I had a definitive opinion long ago about it. I was the first man amongst the mussulmans who dared to denounce and to abjure the Khalifate in a political conference delivered by me in Consople the first year of the Constitution when Sultan Hamid was still a so called Constitutional Sultan. I had declared that the Khalifate was a dead and dissolute institution; that it was impossible to harmonize this medieval conception of a theocratic autocracy with the modern principles of constitution and parliamentarism. that this insignificant title given to the turkish Sultan was not useless and ridiculous only, but dangerous also, because it may give reason and opportunity to the most abject reactionarism. etc.

VIII.

This very famous speech of mine had ~~raised~~^{arisen} against me all the mohammedan world with a great scandal, and I had the honour of being excommunicated by the moslem bigotry. Telegrams came from everywhere begging my expulsion from the turkish Parliament (I have found among my papers some of these telegrams in Amman.) This scandalous event was recorded in the books of the parliament and discussed in the papers. I was not expelled, because I was one of the most powerful members of the horrible Committee of Union and progress and it's most courageous speaker.

Monstafa Kemal has realized - by a military dictature and by the help of some very favorable political circumstances - what I had recommended to the turkish nation eighteen years before.

5^e There is no doubt that the Khalifate is a religious conception representing the most convenient form of a Government based on the Mohammedan dogmas.

It is a theocratical Autocracy; I mean to say a peculiar form of Government which recognizes as the Supreme Authority a God who rules the destinies of the Univers and humanity according to His eternal and Absolute Will.

[It is remarkable that at the very beginning this conception is fairly uncompatible with our modern conception of the government; because we believe and pretend now that the Supreme Authority is the will of the majority of the nation representing the (Common interests), the (Kenon Simfary) as Aristotle had stated it.]

The true islamic world ought to be ruled by a Khaleefah because it is fairly related in the (Koran) that [God has created a Khaleefah on earth = Wa jaalnâ Khaleefatan fil Ardhee].

So, the Khaleefah must be the only autoerate ruling over the whole Mohammedan world (*) according to the Stomal Will

(*) It is to be seriously remarked that the islamic community is an undivisible whole, like an egg; that is why they call it the (Beydhat- ul Islam) metaphorically.

VIII.

of God, and not according to the occasional will of the Islamic Community.

The eternal will of God is manifested in the dogmatic verses of the (Kor'an); and the Khaleefah who takes his authority from this divine source only must conform his deeds to the order of the holy Book, which is undubitably (the Verb of God - Kalâm - Ullah).

Accordingly he is responsible of the welfare and the rights of the muslimans & certainly, ~~not~~ not before them, but before God only.

[Here also there is something very remarkable because of it's incompatibility with our modern conception of a constitutional government: the musliman State headed by a Khaleefah, represents an immutable form of government based on immutable divine laws drawn out from undubitable sacred dogmas; while according to our modern conception, the State is an organic politico-social institution everchanging in the course of it's indefinite evolution; and the laws emanating only from the will of the nation, are imperfect, occasional and everchanging human decisions. we always make occasional laws, we correct them by experience and by adaptating them to the new circumstances, and we abrogate them as soon as they prove to be useless or dangerous. According to the Mohammedan belief to make new laws is a profanation and a crime; only deductions are possible and allowed from the undubitable dogmas. that is all!]

It is true that in difficult cases, the so called Khaleefah is ordered to not neglect the (Mooshâwarah - discussion) with the prominent representatives of Islam. But this is not obligatory but facultative only; and (Mooshâwarah) is impossible against the explicit meaning of the dogmas. (*)

(*) There is a very curious and remarkable example to be given in this respect here: King Hussein compelled by extraordinary circumstances when Ibn Saoud was marching over Mekkah, had formed a meeting for Mooshâwarah. Somebody of the notables having criticized the fatalistic idea of the King, He has beaten this man, with his own shoes in the Mejjess, and the Mooshâwarah ended by this event.

IX

There is a strict equality among the members of the islamic world without any consideration about the racial sentimentality, and the prophet even can not make exception to this law indeed. The muslims are equal only before God; they are all (servants of God - *Abd-Allah*); and consequently they are equal before the sacred laws which are the expression of his divine Will. But notwithstanding this medieval and thoroughly religious conception of equality there is a hierarchical difference between the members of the islamic society, and even between the prophets. Because God says in the Kor'an: (*Wa fadhhalnâ ba'duhoom alâ ba'dhem.*) (*)

I have no time to write you a book about the Khaleefate, and - I am sure - you have no time to read it all over. These considerations are quite enough to think what a kind of government is to be in reality the Khaleefate.

It is - in few words - a kind of theoretical autocracy - with a democratic colour! - ruled over by the most absolute President of Republic elected by the chiefs of tribes only. Something horribly monstrous in the eyes of a musliman like myself; and the muslimans like myself are legions to days.

That is the reason why the turks have repudiated it for ever I believe. They came to this conclusion by successive efforts, discovering by and by it's uncompatibility with the modern conception of the State and with the actual turkish character. They came to this decision very slowly indeed. They have tolerated for a moment the Khaleefah Sultan Mejeed, without considering the fact that - according to the islamic belief - the Spiritual authority and the temporal one are and must be inseparably united in the person of the Khaleefah; and that a Khaleefah deprived of his temporal authority is a non sens and nothing; to maintain this abnormal situation would beq the Sultanate as well, and would encourage the reactionary effort in the country as it proved later on to be so, and the Khaleefah has been de-stituted. A Sultan without being a Khaleefah is quite possible, but

(*) This is perhaps an aristocratic sentiment infiltrated in the Islamic conception by the influence of the chivalrous and proud preislamic shâikhs of *Al-Makkah*. or the famous (*Sana'ed-din-i-Korâish*).

X.

a Khaleefah deprived of the power of Sultanate is inadmissible. They ought to send away the Khaleefah first, but M. Kemal was ambitious against the Sultanate only having no attributes for being a Khaleefah. He understood at last that the Khelafate was the foundation stone of the Turkish Sultanate which vanished so easily because unsupported by a sincere faith.

It seems that twenty year's of fearful experience was needed to come to this decision. The Kemalists succeeded easily in applying such reforms to the Turkish society, because those who were still believing in the Khelafat were the most ignorant and medieval minded people of Anatolia already divided into many esoteric sects in fierce adversity against each other and very antipathetic towards the orthodox Moslems. This incurable situation was the chronic malady of the Anatolian soul, which has very much helped the impious M. Kemal and his partisans to realize the catastrophe of the Khaleefate. The so called intellectuals and officers belonging to the party of opposition, who were still advocating on behalf of the old Regime were simply interested hypocrites, and their attitude was only the expression of a systematic opposition against the jingoism of the Kemalists.

The great majority of the actual population in Turkey is too much awakened and advanced in the new way of thinking. I believe firmly that it would be impossible to come back to this medieval institution any more after one single generation in Turkey. So we may leave Turkey to struggle with her own difficulties without suspecting any reactionary movement there. But yet the question of the Khelafat is a very burning one in the public conscience of Islam. It is a living and disturbing idea leading millions of fanatical medieval-minded people still, and this form of theocratic autocracy is quite convenient and well suited for such a mentality.

It is true that among the claimants for such a dignity and power, there is no one free State possessing a modern organization backed by a respectable military force. But yet all the

VI.

Mohammedan Communities (except Turkey) are living still practically in mediæval ages animated with fanatical sentimentality. This evident fact must be taken in serious consideration; because the so called Kemalist reform in this respect has only changed the (center of gravity) in the islamic world, by throwing out the Khaleefah, who has fallen in the heart of the most uncurable bigotry. Today this is the real perplexing general movement.

It is a remarkable psychological fact that the enlightened people in the East is interested much more than the common ignorant mass in the zealous attitude of the Wahhaby leader; not because they believe sincerely in the Wahhaby tenets and the capacity of this fierce puritanism, ^{for enlightenment} but because of practical reasons: because they are in need of some capable leader for uniting together the crumbling mass. Everybody knows that fanaticism is the best cement to make one single piece of a crumbling ignorant mass. Sincere faith was the real cause in the success of Religions, and not the religious tenets or teachings. Egypt is now flirting with puritanism (the son of Ibn-Saoud is the object of an extraordinary ovation, I am reading the papers.) This is a remarkable manifestation of sentimentality. I am quite convinced that the actual capacity of the puritans is ridiculous but the mentality which had given a concrete form of government to the islamic mediæval conception of a State, in the name of the Khelâfat, is still living with an energetic vitality in the mind of millions.

I firmly believe that such organic conceptions (I mean such vital ideas [Idée-force!] representing an Ideal still living in the mind of a very big Community of fanatical people) have a natural tendency to grow up and take a definitive form, notwithstanding the external obstacles. Allow me to express, in a metaphorical way, this opinion which is

XII.

intimately connected with a natural law generally accepted: [these vital ideas are like the leg of a crab or a spider; you can easily cut them down, but very soon they will grow up under the same form as a branch of tree or as a leg of crab.]

Anyhow this mentality is existing and living to day it must be deeply considered. It is not yet canalized or polarized. It is latent, as the magnetic force is latent in a piece of iron. But it can be polarized. Even an eloquent (*faux prophète*) can do it. In that case we have to consider two main points which are very important for the Colonial administration:

1. the Khelâfat implies Imperialism, and - if it is possible to say so - Irredentism as well, because:

Mohammedanism is a catholic Religion (a Religion for all!) and the most sacred aim in Islam is to proclaim all over the world the Word of God (*Kalimat Ullah*). This can only be realized through a world wide religious propaganda with a sword in the right hand and the Korân in the left one (as the ~~the~~ *Khawân* use to say!) that is the Holy War (*Al Jehâd fi Sabeel Ullah!*)

This is certainly the most fearful form of Imperialism, if it could be realized. (I will tell you very soon how the late Sultan Hamid had manipulated this religious force and succeeded in annihilating the effects of the European diplomacy against Turkey.)

The second point is that the Khelâfat, the Commander of the faithful is ordered to declare the Holy war for the salvation and the annexation of the muslim Communities living under any Christian or heathen yoke. This tendency, we may call a politico-religious Irredentism.

XIII.

these are ^{the} two main points to be considered. there is no danger at all to day; and there can not be any as long as it is practically possible to realize a honest administration securing the economical and material welfare of the great majority. ~~But~~ there is no doubt that all kind of revolutions are the manifestation of economical disorders and they are the expression of a disequilibrium in the vital needs of society. The English administration is honest and clever enough to prevent such economical disorders. But yet a cunning man like Abdul Hamid has succeeded in manouwing this religious sentimentality of the mohammedan mass, for instituting a negative policy — if it is possible to say so! — against European powers.

He was very much enoyed ~~for~~ ^{by} the intervention of the European powers in the internal affairs of Turkey. He understood very easily and clearly that the Capitulations on one side, and the so called protection of the minorities on the other, were the main pretexts for the European intervention in Turkish affairs. He had no power and means to abrogate the Capitulations. He could not rely upon the turkish nation who was detesting him. He knew all the high ways & the by ways of ~~the~~ European machiavelism, and had succeeded in abating the armenian revolution very fiercely. But, ^{long ago} as soon as the Canal of Sweiz had been opened, he had turned his eyes towards Arabia with a hope of success in manouwing the moral power of the Khelâfat against the European intervention. He had been in intimate touch with the famous Sheikh Jamâl - Ud dine al Afgâni (the prophet of Panislamism) keeping him nearly imprisoned in Consople lest he may direct this movement against Abdul Hamid himself.

He understood at once that the Arabs (the majority of the

XIV.

Ottoman nation at that time) was the main element to rely upon in order to succeed in the panislamistic policy. He honoured very much the arabs (that is why all the arabs and the mohammedans revere his memory) and had chosen amongst them his Conseillers, though he was by no means in need of them.

On the other hand he was inspired by the germans for the quick institution of the Hejaz railway. This would tie up the Haremeyn ash Shareefeyn (the two sacred cities of Islam) much more intimately to the Capital. He used to spend a lot of money out of his (Cassette particuliere) for the poor pilgrims coming from the four corners of the world. This was the best way for proclaiming his glorious name by an unconscious propaganda all over the mohammedan world, and getting hold of their respectful sentimentality towards the (Makam-ul-Khelaifah.)

After having succeeded in this way, he had under his absolute Command the most remarkable men of Islam who were getting money and decorations from him. He could then suggest, by the intervention of his official and non-official diplomats, some ideas to the leaders of mohammedans in India, Afganistan, Africa everywhere, and create many serious difficulties for the European Colonial administration. His policy in this respect was negative, because he had no claim at all for any direct political intervention in the Colonial affairs; but it was a reprisal against the European intervention in Turkey, because he was commending really the religious sentimentality of all the mohammedan communities, and could move them.

This situation lasted even some years after his death. I was very much astonished to receive in Consple just after the disgrace of Abdul Hamid an american gentleman named

(*) though it was a strategic line as well, viewed by the germans.

XV.

Colonel Finley, who was the governor of one million and a half mohammedan Malays living in the southern islands of Philippino Archipelago. This gentleman - whose photo and letters I have found among my papers in Amman - was compelled to come from (Zamboanga) the Capital to Causple for getting a firman from the Khalefat- ul Islam, because - he thought - there was no other way to establish peace and order among these half savage and warrior mohammedans. He was recommended to see me for help. I helped him in any way, and he got a decoration and many presents for the moroes of Philippino. We became very good friends.

Even the Kemalists and unionists have-during the general war-manipulated more or less successfully this hamidian machiavelistic policy, and the revolution of the Moplabs in India - which costed so many lives and money to England - was the result of it; besides that the intrigues and unrest in Afghanistan, is due to the same policy. The late Ameer was killed because he was pro-English and the Unionists have played a remarkable rôle in this political Crime.

Well, I am making these observations according to my knowledge and experience. To day there is no more Abdul-Hamid, but the same mentality & sentimentality is still living among the muslimans (except Turkey).

If you ask me what to do for that? I would simply say: Try to give them (to the muslim Communities!) a constitution, and equal liberty for anykind of mohammedan Creed, protecting and defending the legal rights of each sect sincerely and eagerly. that is all. The new system, and liberty will kill the Khalefat.

You know that the Conditions of the Khalefat differ widely according to the tenets of each sect, and they can never

XVI.

come to an agreement on such points. That is the reason why the question of the Khelafat has been a (*Pomme de discorde*) between the mohammedan Kings and Amcers - as the history is witnessing - it ~~was~~ ceased long ago to be an ~~aim~~ aim, it became a political pretence for aggression and for Imperialism in the mohammedan sense of the word. It was the (*tendon d'Achilles*) of the mohammedan autocratic Empire. But a Sultan Hamid has used this in a very successful way. Even to day if we had a more or less capable turkish Prince of the Imperial family all the mohammedans (Arabs included) would not hesitate to recognize in him the true Khaleefah, simply because of the fierce jealousy reigning ~~among~~ among the mohammedan Amcers and rulers.

From another point of view it is a remarkable fact that even the antekemalist turkish party, is to day relying it's policy upon the turkish Sultanate and Khelafat, supposing that this is the best way for overthrowing the kemalist military dictatorship, and securing the help of all the mohammedan world, detesting M. Kemal's policy.

I am sorry to acknowledge that this is an imbecile ^{way of thinking} ~~policy~~, which obliges England to flirt with the kemalist government, and prevent anyhow the resurrection of the old Khaleefat. I would rather prefer to be a kemalist than to return once more to the old regime. I do ^{not} and I can not believe in it. Fortunately there is no question for me personally; I have nothing to do with Turkey anymore since I am an English protégé, and an arab subject, but a modern and quite european thinker. I am only talking about this questions in order to show you that I am still philosophizing here; viz: in the desert.

XVII.

This is a simple digression on (political philosophy.)

I have - fortunately - finished my long letter here. It ~~took~~^{took} a long time to write it, because I was busy as a mule - as the Turkish proverb says. -

I do not want to speak you of Turkey. It is a real Pandemonium now. They are hanging everybody in the name and for the sake of the Gâzi Pasha. It is all right. I would like to write an (Inferno) like Dante for Turkey.

Now I wish you and your Hon^{le} family good health and prosperity. Please accept my wife's good wishes for you all. I myself am very healthy living a simple and practical life. I improved in strength by physical exercise.

Sincerely yours

Rıza Tevfik

P.S. We are still waiting for the Budget.

I am still waiting for the money I am claiming against the Turkish government as a member of the abolished Sanitary Board. I addressed another letter to the Turkish authorities, as it was recommended to me by the English authorities and I am waiting for an answer. Anyhow I am very much thankful to your Excellency for all your kind help for me.